

**AHMET YESEVİ'NİN AHLAK ANLAYIŞINDA TÜRK
TÖRESİNİN YANSIMALARI**

Selman ERKAYA

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Osman ELMALI
2024
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Selman ERKAYA

AHMET YESEVİ'NİN AHLAK ANLAYIŞINDA TÜRK TÖRESİNİN
YANSIMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Osman ELMALI

ERZURUM-2024

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "AHMET YESEVİ'NİN AHLAK ANLAYIŞINDA TÜRK TÖRESİNİN YANSIMALARI" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

27/12/2024

Selman ERKAYA

Aslı ıslak imzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Osman Elmalı danışmanlığında, Selman Erkaya tarafından hazırlanan bu çalışma 27 /12 / 2024 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Osman ELMALI

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan Serdar ÇALIK

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖN SÖZ	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK TÖRESİNİN TEMELLERİ VE TARİHSEL SÜREÇ

1.1. TÖRE KAVRAMININ TANIMI VE ÖNEMİ	16
1.2. TÜRK TÖRESİNİN KÖKENLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ	24
1.2.1. Orta Asya Türk Toplumunda Töre Anlayışının Kökenleri.....	25
1.2.2. Göçebe Dönemden Yerleşik Hayata Geçişte Törenin Rolü	29
1.3. TELEOLOJİK AÇIDAN TÖRE	35
1.4. TÖRE- İL/DEVLET İLİŞKİSİ.....	38
1.5. TÖRE – DİN İLİŞKİSİ	44
1.6. TÖRE- AHLAK İLİŞKİSİ.....	48
1.7. TÖRE – KUT İLİŞKİSİ	52

İKİNCİ BÖLÜM

AHMET YESEVİ’NİN AHLAK ANLAYIŞINDA TÜRK TÖRESİNİN

YANSIMALARI

2.1. AHMET YESEVİ’NİN AHLAK ANLAYIŞINDA YER ALAN BAZI AHLAKİ İLKELERİN TÖRE VE İSLAM AHLAKI AÇISINDAN ANALİZİ.....	57
2.1.1. Dürüstlük.....	57
2.1.2. Yardımseverlik	65
2.1.3. Bilimsellik.....	69
2.1.4. Adalet	74
2.1.5. Hoşgörülü Olmak.....	80
2.1.6. Vatanseverlik.....	84
2.1.7. Aile Birliği	89
2.1.8. Özgürlük	94
2.1.9. Sevgi	99

2.1.10. Temizlik	101
2.1.11. Barış	104
2.1.12. Namuslu Olmak	107
SONUÇ	112
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ	123

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET YESEVİ’NİN AHLAK ANLAYIŞINDA TÜRK TÖRESİNİN
YANSIMALARI

Selman ERKAYA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Osman ELMALI

2024, 123 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Osman ELMALI

Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN

Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan Serdar ÇALIK

Bu tez, Ahmet Yesevi’nin ahlak anlayışında Türk töresinin yansımalarını incelemektedir. Ahmet Yesevi, İslam’ın öğretilerini benimseyen ve bu öğretileri Türk töresi ile harmanlayan önemli bir mutasavvıftır. Türk toplumunun norm geleneği olan töre, Ahmet Yesevi’nin ahlaki ilkeleri üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Bu çalışmada, Ahmet Yesevi’nin ahlak anlayışındaki doğruluk, dürüstlük, adalet, hoşgörü, yardımseverlik gibi temel ilkelerin, Türk töresindeki karşılıklarıyla nasıl örtüştüğü incelenmiştir. Ayrıca, Ahmet Yesevi’nin eserlerinde dile getirdiği ahlaki değerlerin, İslam öncesi Türk toplumlarında var olan töre kültürüyle paralellik gösterdiği ve bu değerlerin İslam sonrası dönemde nasıl sürdürüldüğü tartışılmıştır. Çalışma, Ahmet Yesevi’nin ahlak anlayışının, Türk toplumunda ahlaki değerlerin korunmasında ve toplumsal düzenin sağlanmasında ne derece önemli bir rol oynadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Ahmet Yesevi’nin ahlaki ilkeleri, Türk töresi ile olan etkileşimi üzerinden analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, Türk Töresi, Ahlak, Töre-Ahlak, Adalet, Hoşgörü, Yardımseverlik, İslam.

ABSTRACT**MASTER THESIS****REFLECTIONS OF TURKISH CUSTOMS IN AHMET YESEVİ'S
UNDERSTANDING OF MORALITY****Selman ERKAYA****Advisor: Prof. Dr. Osman ELMALI****2024, 123 Pages****Jury: Prof. Dr. Osman ELMALI****Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN****Assist. Prof. Dr. Erdoğan Serdar ÇALIK**

This thesis examines the reflections of Turkish customs in Ahmet Yesevi's understanding of morality. Ahmet Yesevi is an important Sufi who adopted the teachings of Islam and blended these teachings with Turkish customs. The custom, which is one of the deep-rooted traditions of Turkish society, has a deep impact on Ahmet Yesevi's moral principles. In this study, it was examined how the basic principles such as truthfulness, honesty, justice, tolerance and helpfulness in Ahmet Yesevi's understanding of morality overlap with their counterparts in Turkish customs. In addition, it has been discussed that the moral values expressed in Ahmet Yesevi's works are parallel to the customary culture that existed in pre-Islamic Turkish societies and how these values were maintained in the post-Islamic period. The study aims to reveal how important Ahmet Yesevi's understanding of morality plays in protecting moral values and ensuring social order in Turkish society. In this context, Ahmet Yesevi's moral principles were analyzed through his interaction with Turkish customs.

Keywords: Ahmet Yesevi, Turkish Customs, Ethics, Justice, Tolerance, Charity, Islam.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Beyit
Çev.	: Çeviren
E.B.E.	: Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
L.E.E.	: Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
s.	: Sayı
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.B.F.	: Sosyal Bilimler Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri

ÖN SÖZ

Bu tezde, Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışında Türk töresinin yansımaları incelenmektedir. Çalışmamız, Türk kültürünün temel taşlarından biri olan törenin, Ahmet Yesevi'nin ahlaki öğretileriyle olan ilişkisini ortaya koymayı ve bu ilişki üzerinden Türk ahlak ve töre anlayışını derinlemesine değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu araştırmayı, Türk kültürünün zenginliklerini ve Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışında törenin yerini daha iyi anlamak amacıyla gerçekleştirdik. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren ahlak, birey ve toplum açısından hayati bir öneme sahip olmuştur. Eski Türklerin kendilerine özgü ahlak anlayışı, İslamiyet'in kabulüyle birlikte önemli bir dönüşüm geçirmiş; bu süreçte Türk töresi ve İslam'ın ahlaki değerleri birbirini tamamlayan bir yapı oluşturmuştur. Ahmet Yesevi'nin öğretileri, bu sentezin en güçlü örneklerinden birini sunmaktadır. Bu bakımdan çalışma, Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışının, Türk töresinin tarihsel ve kültürel bağlamda nasıl şekillendiğini ortaya koymayı da amaçlamaktadır.

Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışının, Türk toplumunda bireysel erdemlerin ötesinde toplumsal düzenin sağlanmasındaki rolü, bu araştırmanın temel dayanaklarından biri olmuştur. Çalışmamız, Türk töresinin sadece bir hukuk sistemi değil, aynı zamanda bir ahlaki yapı olduğunu ve Ahmet Yesevi'nin öğretisinde bu yapının İslam ahlakıyla nasıl bir uyum içinde harmanlandığını göstermeyi hedeflemektedir.

Çalışma sürecinde karşılaşılan en büyük zorluk, Türk töresi ve Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışı arasındaki ilişkiyi tarihsel derinliğiyle ve kültürel bağlamıyla birlikte ele alabilmek oldu. Türk töresinin İslam öncesi dönemdeki köklü yapısını ve bu yapının İslam sonrası dönemde Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde nasıl bir bütünlüğe ulaştığını analiz etmek, detaylı bir incelemeyi gerektirdi. Ancak bu zorluk, Türk töresinin ve Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışının tarihsel sürekliliğini ve kültürel önemini daha iyi kavramamız için bir fırsat sundu.

Tezin giriş bölümünde, ahlakın kavramsal çerçevesi ele alınmış, ahlakın bireysel ve toplumsal önemine dair değerlendirmelerde bulunulmuştur. Birinci bölümde, Türk töresinin tarihsel kökenleri ve bu kökenlerin toplum üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Ahmet Yesevi'nin ahlaki ilkelerinin Türk töresi ile olan uyumu, eserlerinden ve Türk kültüründeki örneklerden hareketle incelenmiştir. Bu

bölümdeki araştırmamızda Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışının Türk Töresiyle ne denli iç içe olduğunu gösterebilmek için önce Divan'ı Hikmet'teki dörtlüklere daha sonra Türk Töresini yansıtan Orhun Yazıtlarına, destanlara, hikayelere, Kutadgu Bilig ve Atabetül Hakayık gibi eserlere yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde, çalışmanın temel bulguları doğrultusunda, Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışının Türk töresinin devamı niteliğinde olduğu ve bu iki kavramın birbirini tamamlayan unsurlar olduğu vurgulanmıştır. Ahmet Yesevi'nin töreden beslenen ahlaki öğretilerinin, Türk toplumunda tarihsel ve kültürel sürekliliği nasıl sağladığı değerlendirilmiş; Yesevi'nin ahlak anlayışının, bireysel erdemler kadar toplumsal düzen açısından da önem taşıdığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, töre ve ahlakın İslam sonrası Türk kültüründe kaybolmadığı, aksine Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde harmanlanarak güçlendiği dile getirilmiştir.

Bu çalışmanın her aşamasında bilgi ve deneyimleriyle bana yol gösteren, her türlü desteği esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Osman ELMALI' ya en derin şükranlarımı sunuyorum.

Jüri aşamasındaki önerileriyle tezin son halini almasında katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN hocama ve tez içeriğinde her türlü teknik desteği sunan Arş. Gör. Bilal KOÇAK'a teşekkür ederim.

Çalışmam esnasında her türlü destekleriyle beni teşvik eden ailem ve yakınlarıma gönülden minnettarım.

Erzurum- 2024

Selman ERKAYA

GİRİŞ

Ahlak, insanlığın var oluşundan bu yana düşünce dünyasının en temel ve derin konularından biri olmuştur. Bireylerin ve toplumların, etik normlar ve değerler çerçevesinde doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü değerlendirdiği bu kavram, insan ilişkilerinin, toplumsal yapılanmanın ve kişisel gelişimin temel taşlarından birini oluşturur. Ahlak, insanların birbirleriyle olan etkileşimlerinde belirleyici bir rol oynar ve bu etkileşimlerin sürdürülebilirliği için gerekli olan ortak normatif çerçeveyi sağlar.

Ahlak, bir sosyal bilim disiplini olarak toplum içinde gelişmiş gelenekler, değer yargıları, normlar ve kurallar bütünüdür. Bu bütün, bireylerin, grupların ve toplumun doğru ve yanlış davranışlarını belirler ve yönlendirir.¹

Farklı kültürlerde ve zaman dilimlerinde, ahlak kavramı çeşitli şekillerde tanımlanmış, yorumlanmış ve derinlemesine değerlendirilmiştir. Her kültür, kendi özgün ahlak anlayışını geliştirmiş ve bu anlayışı toplumun değerleri, inançları ve yaşam tarzıyla uyumlu hale getirmiştir. Bu çeşitlilik, ahlakın evrensel ilkeleri ile yerel normlar arasındaki ilişkiyi anlamamıza ve insanlığın ortak ahlaki zeminini oluşturmamıza yardımcı olur.

Ahlak, insanların hayatlarını şekillendirirken, adaletin, dürüstlüğün, iyiliğin ve sorumluluğun pratikte nasıl uygulandığını belirler. Bu nedenle, ahlakın bireylerin kişisel ve toplumsal kimliklerinin oluşumunda oynadığı merkezi rol, onun sadece bireyler arası ilişkilerde değil, aynı zamanda toplumun genel işleyişinde de kritik bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar.

Ahlak, bireylerin ve toplumların doğru ve yanlış davranışları ayırt edebilme kapasitesini ve buna dayalı olarak şekillenen davranış kalıplarını belirler. İnsanların birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkilerini düzenleyen bu kurallar bütünü, toplumların sürekliliği ve bireylerin huzuru için büyük önem taşır. Ahlak anlayışı, zamanla farklı kültür ve medeniyetlerde değişiklik gösterebilir, ancak içerik açısından olmasa da norm bazında evrensel bazı ilkeler her zaman varlığını sürdürmüştür. Ahlak felsefesi ise, ahlakın doğasını, temellerini ve uygulanışını sorgulayan bir disiplindir; doğru ve yanlış

¹ Coşkun Can Aktan, "Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş", *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 2009, 38-59.

kavramlarının kaynağını, ahlaki değerlerin objektif veya subjektif olup olmadığını ve ahlaki hükümlerin nasıl gerekçelendirilebileceğini inceler.

"Ahlak" kelimesi, Arapça'dan dilimize geçmiş olup "hulk" kelimesinin çoğulu olarak kullanılmıştır. Kelimenin anlamları arasında seciye, din, tabiat, insanın iç dünyası (nefis) ve dış dünyasını niteleme gibi çeşitli anlamları bulunmaktadır.² Bu durum, ahlak kavramının çok yönlü ve kapsamlı bir içeriğe sahip olduğunu gösterir. Ahlak, yalnızca bireylerin davranışlarını değil, aynı zamanda onların içsel durumlarını ve doğayla olan ilişkilerini de kapsar. Bu çok yönlülük, ahlak felsefesinin kapsamını genişletir ve onu sadece eylemlerle sınırlı olmayan, aynı zamanda niyetler, tutumlar ve karakterle de ilgilenen bir disiplin haline getirir.

"Ahlak" kelimesi Batı dünyasında etik ve moral kavramlarıyla karşılık bulmuştur.³ Bu durum, ahlakın hem teorik hem de pratik boyutlarını ifade eder. Etik, ahlaki ilkelerin ve değerlerin sistematik bir şekilde incelenmesini ve sorgulanmasını kapsarken, moral ise bu ilkelerin günlük yaşamda uygulanışını temsil eder. Bu ikili yapı, ahlak felsefesinin hem teorik hem de pratik yönlerine ışık tutar. Etik, insan davranışlarının doğru ya da yanlış olup olmadığını belirlemek için kullanılan prensipleri incelerken, moral, bu prensiplerin bireyler ve toplumlar tarafından nasıl benimsendiğini ve uygulandığını ele alır.

Ahlakın diğer bir tanımı ise, en ilkel toplumlarda bile var olan, toplumsal düzenin oluşmasına ve korunmasına katkı sağlayan kurallar ve bu kurallarla ilgili tartışmaların genel adıdır. Bu açıdan, ahlak ne düşünürlerin icat ettiği bir bilim ne de tamamen kendi kendine oluşan, kontrolsüz bir uygulama alanıdır.⁴ Felsefe tarihinin önde gelen düşünürlerinden biri olan Aristoteles'in "zoon politikon" olarak nitelendirdiği insan, tek başına varlığını sürdüremeyen ve sosyal, politik birlikteliklerle yaşamını devam ettirebilen bir varlıktır. Hayvanlar da insanlar gibi çeşitli davranışlar sergilerler. Ancak sadece insana özgü olan eylem, değerlere dayalı iradi bir davranıştır. Bu nedenle, ahlak toplumsal düzenin sağlanması açısından büyük önem taşır. Toplum hayatının sürekliliğinde arzuların ahlak tarafından sınırlanması, birlikte yaşamak istenen hayatın

² Hüsamettin Erdem, *Ahlak Felsefesi* (5. Baskı), Hü-Er Yayınları, Konya 2009, 13.

³ Osman Elmalı, *Bertrand Russell'da Ahlak Felsefesi*, Grius Yayınları, İstanbul 2021, 9.

⁴ Osman Elmalı, *George Edward Moore'da Etik*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2007, 9.

temel koşuludur.⁵ Hiç kimse, herkesi çatışmaya sürükleyecek ve iktidar, şiddet, güç, aldatma gibi ilkelere yöneltecek arzularını sınırsızca yerine getiremez. Önemli olan, benim eylemlerim yüzünden özgürlüğü kısıtlanan başkasının hakkını tanıyan ahlaki prensibi gözetmektir.⁶

Ahlak kavramının özü, toplumsal ilişkilerde yatar. İnsanlar arasındaki etkileşimler ve karşılıklı bağımlılık, ahlaki değerlerin ve kuralların temelini oluşturur. Ahlak, bireyin topluma ve diğer bireylere karşı sorumluluklarını belirler ve bu sorumlulukların yerine getirilmesi, toplumsal düzenin ve uyumun sağlanmasında kritik bir rol oynar. Dolayısıyla ahlaki değerler, insanın sosyal bir varlık olarak yaşadığı toplumun devamlılığı ve huzuru için vazgeçilmezdir. Eğer insan yalnız bir varlık olarak yaşasaydı, ahlaktan söz etmek mümkün olmazdı. Zira ahlak ve ahlaksızlık, mutlaka bir insanın diğer insanlar üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileri ifade eder.⁷

Ahlak kuralları, bütün toplumlarda vardır ve her birinde farklı karakteristik özelliklere sahiptir. Buna rağmen, bu kurallar toplum içindeki bütün fertleri riayet etmeye zorlar. Kuralların varlığı, baskı altında olmayı veya sınırlandırılmayı ifade etmez. Aksine, herkesin özgürlüğünü en iyi şekilde kullanabilmesi için uygulamaların düzenlenmesi ve yapılandırılması gerektiğini gösterir. Kuralsız bir yaşam, insanca değildir; zira toplumsal düzen ve bireylerin huzuru, ancak belirli kurallar ve ahlaki değerlerle sağlanabilir.⁸

Ahlak kuralları, bireylerin özgürlüklerini en iyi şekilde kullanabilmeleri için gereklidir ve bu kurallar, toplumların sürdürülebilirliği ve bireylerin huzuru için vazgeçilmezdir. Ahlakın bireysel ve toplumsal yaşam üzerindeki bu kritik rolü, onu insanlık tarihinin her döneminde ve her kültüründe evrensel bir değer haline getirmiştir. Ahlak anlayışının kökenleri ve farklı kültürlerdeki yansımaları üzerine yapılacak daha derinlemesine incelemeler, bu disiplinin zenginliğini ve önemini daha da pekiştirecektir.

Ahlak, bireylerin ve toplumların davranışlarını düzenleyen kurallar ve değerler bütünüdür. Felsefi temelleri itibarıyla, ahlak kavramı derinlemesine incelendiğinde, insanın varoluşuna, özgürlüğüne, sorumluluğuna ve toplumsal ilişkilerine dair temel

⁵ Erdoğan Serdar Çalık, *Türk Ahlak Felsefesi (Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık, Divanu Lugati't Türk) İncelemeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, 17.

⁶ Annemarie Pieper, *Etiğe Giriş*, (2. Basım), (Çev.: Veysel Atayman, Gönül Sezer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, 20.

⁷ Nurettin Topçu, *Ahlak* (6. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, 18.

⁸ Pieper, *Etiğe Giriş*, 20.

sorularla karşı karşıya kalırız. Bu bağlamda, ahlakın kökenleri, doğası ve anlamı üzerine yapılan felsefî tartışmalar, ahlaki değerlerin evrenselliği ve göreceliği konusundaki düşünceleri de şekillendirir. Ahlakın felsefî temelleri, bireylerin kendilerini ve dünyayı anlama çabalarında kritik bir rol oynar ve bu temeller hem kişisel hem de toplumsal düzeyde ahlaki bilincin gelişimine katkıda bulunur.

Ahlak ekolleri, temellendirme açısından dört ana başlıkta incelenmektedir: rasyonalist etik, emotionist etik, intuitionist etik ve teolojik etik. Her toplum, kendi kültür, tarih, din, dünya görüşü ve yaşam biçimine göre bir ahlak sistemi oluşturmuş ve bu sistemi, toplumsal yaşamı düzenlemek, bireysel ve toplumsal huzuru sağlamak amacıyla geliştirmiştir. Ahlak, doğal bir ihtiyaç olarak, bireylerin ve toplumların huzur ve mutluluğunu hedefler. Bu bağlamda, her toplumun kendine özgü ahlak kuralları ve bu kuralları belirleyen iyi-kötü, doğru-yanlış anlayışları bulunmaktadır.⁹

Rasyonalist temele dayanan ahlak felsefeleri, önerilerini yalnızca akla dayandırır ve başka bir şeye dayanmaz. Akıl, iyi-kötü, doğru-yanlış vb. ahlaki kavramların belirlenmesinde tek ölçüt olarak kabul edilir. Akla dayalı ahlak felsefeleri, teleolojik açıdan eudaimonist, hedonist, utilitarist olabileceği gibi, herhangi bir teleolojik özellik taşımayan meta- etik ya da betimleyici etik olarak da karşımıza çıkabilir. Amaç veya içerik, sistemi kuran filozofun veya ahlak bilimcisinin yönelimine göre değişebilir. Ancak bu yönelimin amacı ne olursa olsun, akılla temellendirilen ahlak felsefelerinde ahlaki kavramların belirlenmesinde aklın otorite sayılması değişmez. Amacı ne olursa olsun, kaynağını akıldan alan ahlak felsefeleri, akla dayalı ve akılla temellendirilmiş ahlak felsefeleri olarak adlandırılır.¹⁰

Emotionist etik, bir eylemin ya da davranışın ahlaki yargısının belirlenmesinde duyguların ve hislerin rolünü vurgular. Örneğin, bir eylemin doğru veya yanlış olarak değerlendirilmesinde, "başka türlü yapamazdım, yardım etmek zorundaydım." şeklindeki yanıt bir eylemin gerekçesini açıklarken duygulara işaret eder. Ancak emotionist etik, duyguların tek başına ahlaki normlar kadar bağlayıcı kriterler olamayacağını da kabul eder. Zira duygular ne kadar yoğun olursa olsun, hiçbir duygu ahlaki bir norm gibi evrensel bir bağlayıcılığa sahip değildir. Bu nedenle, emotionist etik, duyguların ahlaki

⁹ Osman Elmalı, *Ömer Nasuhi Bilmen'de Dini Ahlak*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, 17.

¹⁰ Elmalı, *Bertrand Russell'da Ahlak Felsefesi*, 19.

değerlendirmelerdeki önemini kabul etmekle birlikte, duyguların ahlaki haklılığını tam anlamıyla ortaya koymak için yeterli olmadığını belirtir.¹¹ Bu anlayış, kuralcı ve şekilci ahlak anlayışlarına karşı çıkararak, insan psikolojisindeki duyguları temel alır. Bu duygular, haz ve acı gibi basit duyguların yanı sıra, arzu ve istekler gibi daha karmaşık hisleri de kapsar.¹² Duygu temelli ahlak anlayışı subjektif bir yapıya sahip olsa da savunucuları bunun tersini iddia ederler. Onlar, herkesin iyi, kötü ve erdem gibi etik kavramları algılayan bir ahlak duygusuna sahip olduğunu öne sürerek, bu yöntemin objektif bir ahlak sistematığı oluşturabileceğini savunurlar.¹³

İntuitionist temelli ahlak anlayışları, etiğin temel normlarını sezgiye dayandırarak geliştirmeye çalışmışlardır. Bu anlayışa göre, sezgiyle kavranan etik değerler, tüm insanlar için objektif olarak doğru ve evrensel olarak zorunludur. Yani, sezgi, ahlaki kesinliğin tek ve temel kriteri olarak kabul edilir. Ancak belirtmek gerekir ki sezgiyle kavranan ahlaki değerler sezgi tarafından yaratılmamıştır. Sezgici ahlak teorisine göre, insanların farklı yöntemler benimsemelerinden kaynaklanan bulanıklık olmasaydı, ahlak normları herkes için aynı olurdu. Bu nedenle, her insanda potansiyel olarak bulunan sezgi, ahlaki normları oluşturmaz, sadece mevcut olanı kavrar.¹⁴

Teolojik temele dayanan ahlak anlayışı, tüm bağlayıcı eylem normlarını Tanrı'nın iradesinden türetir. Bu teori, ahlakın insan doğasına, akla, sezgiye veya başka herhangi bir şeye değil, zorunlu olarak dini bir temele dayandığını savunur. Ahlakiliği dini olana dayandıran bu öğreti, iyi, kötü, doğru ve yanlış gibi etik normların tamamını ya doğrudan din ile ya da dini olanla ilişkilendirir. Bu anlayışa göre, ahlak ilkeleri kutsal kitaplar aracılığıyla Tanrı'nın yüksek otoritesine dayanır. İnsanların erdemli olabilmeleri ancak Tanrı'nın buyruğuna uyarak mümkün olabilir.¹⁵

Ahlakın felsefi temelleri, insan davranışlarını anlamak ve değerlendirmek için geniş bir perspektif sunar. Rasyonalist, emotionist, intuitionist ve teolojik yaklaşımlar, ahlaki değerlerin ve normların farklı kaynaklarını ve dayanaklarını ortaya koyar. Bu çeşitlilik, ahlakın evrensel ve göreceli yönlerini anlamamıza yardımcı olur. Sonuç olarak, ahlak felsefesi, bireylerin kendilerini ve çevrelerini anlamaları, toplumsal ilişkilerini

¹¹ Pieper, *Etiğe Giriş*, 155.

¹² Hilmi Ziya Ülken, *Ahlak*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1946, 286.

¹³ Elmalı, *Ömer Nasuhi Bilmen'de Dini Ahlak*, 20.

¹⁴ Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi (3. Baskı), İstanbul 1994, 167.

¹⁵ Hüsameddin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Hü – Er Yayınları, Konya 1999, 222-223.

düzenlemeleri ve daha iyi bir yaşam için etik ilkeler geliştirmeleri açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu farklı yaklaşımlar, bireylerin ve toplumların ahlaki bilincini zenginleştirir ve insanlığın ortak değerlerini daha derinlemesine kavramamıza katkıda bulunur.

Ahlak, bireylerin ve toplumların davranışlarını yönlendiren, iyi ile kötü arasındaki ayrımı belirleyen ve doğru olanı teşvik eden bir sistemdir. Ahlaki değerler, sadece bireylerin içsel dünyasında değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde de kendini gösterir. Ahlakın temel ilkeleri, insan eylemlerini değerlendirmek için kullanılan normatif standartları ifade ederken, evrensel değerler ise bu ilkelerin tüm insanlık için geçerli olduğunu savunan yaklaşımlardır.

Ahlakın evrenselliği veya göreliliği, Felsefe Tarihi boyunca tartışılmış önemli bir konudur. Bu tartışmanın erken dönem temsilcileri arasında Sofistler yer alır. Özellikle Protagoras, “her şeyin ölçüsü insandır” ifadesiyle insanı merkeze alan (homo mensura) bir anlayışı savunmuş ve bu yaklaşımı Sofist düşüncenin temel bir ilkesi haline getirmiştir. Ona göre, iyi ya da kötü gibi ahlaki kavramları değerlendirebileceğimiz evrensel, değişmez ve herkes için geçerli ölçütler yoktur. Ahlaki değerler yalnızca insana bağlıdır ve bu nedenle görelidir. Protagoras, ahlaki değerlere ilişkin bu görelilik yaklaşımında, aynı zamanda bireysel farklılıklara da vurgu yapmıştır. Ona göre, yarar ve haz gibi genel olarak “iyi” kabul edilen şeyler dahi kişiden kişiye değişiklik gösterir. Örneğin, bir kişi için yararlı olan bir durum başka bir kişi için zararlı olabilir ya da birinin haz aldığı bir şey, bir başkasına hoş gelmeyebilir. Protagoras’ın ünlü ifadesiyle, “üşüyen için rüzgâr soğuktur; üşümeyen için ise değildir.” Bu görüş, ahlaki değerlerin kişisel deneyimlere dayalı olarak şekillendiğini ve bu nedenle evrensel geçerliliğe sahip olamayacağını ifade eder.¹⁶ Bu görüşün tersine Sokrates ve öğrencisi Platon, evrensel bir ahlak yasasının varlığını kabul ederler. Nitekim Sokrates, bireyin vicdanından tamamiyle bağımsız evrensel ahlak yasasını kabul eder. Ona göre bireyin ahlaki davranışlarının yargılanabileceği nesnel ahlaki özler, kişiden kişiye, çağdan çağa değişmez niteliktedir. Bu anlamda onun ahlak felsefesini özcü, nesnelci ve hatta mutlakçı olarak değerlendirebiliriz.¹⁷

¹⁶ Doğan Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi*, Notos Kitap Yayınları, İstanbul 2010, 16-17.

¹⁷ Ahmet Cevizci, *Etik Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002, 38.

Platon, idealar teorisinde gündelik yaşamımızda karşılaştığımız şeyleri ve eylemleri değerlendirmemize yardımcı olan değişmez normlar ve nihai değerler bulunduğunu savunur. Bu İdealar, yani mükemmel formlar, değişmez ve evrenseldir; dolayısıyla ahlaki yargılarımızda da bu İdealar temel alınmalıdır. Platon'a göre, bu İdealar yalnızca fiziksel dünyada değil, aynı zamanda ahlaki ve etik değerlerde de kendini gösterir. İnsan doğasına ilişkin analizinde, insanın bir organizma olarak çeşitli işlevleri denge ve ahenk içinde bir araya getirmesi gerektiğini öne sürer. Bu analiz, insan doğasının evrenselliğini vurgular ve her insanın aynı temel yapıya ve işlevlere sahip olduğunu savunur. Platon'a göre, bu evrensellik, ahlaki ilkelerin tüm insanlar için geçerli olabileceğini gösterir. Ayrıca Platon'a göre, insanın ahlaki açıdan nihai ve en yüksek hedefi mutluluktur. Ancak bu mutluluk, organizmanın uygun ve doğru etkinliğinin bir ürünü olmalıdır. Platon'un bu görüşü, ahlaki değerlerin evrensel olarak mutluluğu hedeflediğini ifade eder. Mutluluk, ahlaki değerlerle uyumlu eylemler sonucu elde edilir ve bu da evrensel ahlak ilkelerinin doğruluğunu destekler. Platon'un analizine göre, insanın mutluluğa ulaşması için gereken doğru etkinlik, belirli evrensel ahlaki ilkeler doğrultusunda olmalıdır. Bu da ahlaki eylemlerin belirli değişmez normlar çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. İnsanların ahlaki eylemleri, Platon'un İdealar Teorisi'nde belirttiği değişmez ve evrensel değerler doğrultusunda yönlendirilmelidir. Platon'un İdealar Teorisi ve insan doğası üzerine yaptığı analiz, ahlaki ilkelerin evrenselliğini ve bu ilkelerin her insan için geçerli olabileceğini savunur. Bu bağlamda, evrensel ahlak ilkeleri, insanın doğasına uygun doğru eylemlerle ilişkilendirilir ve nihai hedef olan mutluluğa ulaşmada belirleyici bir rol oynar. Platon'un teorisi, ahlaki değerlerin evrensel ve değişmez olduğu fikrini güçlendirir ve ahlaki yargılarımızda bu evrensel normların temel alınması gerektiğini vurgular.¹⁸

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre ise, ahlak kuralları din tarafından konulduğu için evrensel niteliktedir ve dinin belirlediği bu kurallar, herhangi bir koşula bağlanmadan uygulanmalıdır. Kur'an'da birçok ayetin "ey insanlar" diye başlaması, ahlak kurallarının evrenselliğine delil olarak gösterilmektedir. Ayrıca, Bilmen ahlak kurallarının zamana ve zemine bağlı olmadığını, temel ahlaki ilkelerin sabit olduğunu ve farklı toplumların anlayışlarına tabi olmadığını savunmaktadır. Örneğin, öldürmek ve mülkiyet hakkına tecavüz iki bin yıl önce kötü olduğu gibi bugün de kötüdür ve yarın da kötü olacaktır.

¹⁸ Cevizci, *Etîğe Giriş*, 61

Bilmen, ahlaki eylemlerin kaynağının vahiy olduğunu ve vahiy değişmeyeceğine göre ahlaki ilkelerde de bir değişiklik olamayacağını belirtmektedir. Ancak bu ilkelerin detaylarında ve uygulanmasında farklı toplum ve topluluklardaki örf ve adetlere göre değişiklikler olabileceğini kabul etmektedir.¹⁹ Bu bağlamda, ahlakın evrensel değerleri ve ilkeleri, temelinde değişmezken, uygulama ve detaylarda kültürel farklılıklar gösterebilir.

Aristoteles'in etik anlayışında, etik, karakter ve erdemler üzerine yoğunlaşan pratik bilimler arasında yer alır. Etiğin konusu, iyi hayat ve bu hayata götüren eylem tarzlarıdır. Aristoteles'e göre, etik, mutlak ve kesin değişmez ilkelere dayanmaz; aksine ahlaki olgular ve genel kanaatlerden yola çıkar. Bu genel kanaatler, genellikle görgü ve deneyim sahibi insanların görüşleridir ve araştırmalarda faydalı bir çıkış noktası oluştururlar. Etikte kesinlik ve mutlak hakikat mümkün değildir çünkü etiğin konu aldığı iyiler ve amaçlar, hayatın akışı içinde farklılık gösterir ve karakterin veya ahlaki failin koşullarına bağlıdır. Bu nedenle, etik araştırmalarında doğrulara ancak yaklaşık olarak ulaşılabilir.²⁰ Aristoteles'in bu görüşü, ahlakın ilkelerinin ve evrensel değerlerin, belirli durum ve koşullara bağlı olarak değişebileceğini ve genel kuralların her zaman uygulanamayacağını vurgular.

Kant'ın ahlak felsefesi, üç temel kavram üzerine inşa edilmiştir: İyi niyet, kategorik imperatif ve özgürlük. İyi niyet, etkilerinden bağımsız olarak kendinde iyidir ve ahlaki eylemlerimizin temeli olarak ödeve yönelir. Kant, ahlaki eylemlerin yalnızca ödeve yönelmesi gerektiğini ve bu eylemlerin değerinin, maksime uyulmasından kaynaklandığını savunur. Kategorik imperatif, koşulsuz buyruk anlamına gelir ve ahlaki bir eylemin maksiminin herkes için geçerli genel bir yasa olmasını gerektirir. Bu imperatif, eylemin sonucuna veya amacına bağlı olmaksızın, ahlaki zorunluluğu ifade eder. Kant, insanın kendini ve diğer akıl sahibi varlıkları her zaman bir amaç olarak görmesi gerektiğini vurgular ve bu, kategorik imperatifin ikinci formülüdür. Üçüncü formül ise, kişinin iradesini genel yasa koyucu olarak görmesini ve eylemlerini bu doğrultuda gerçekleştirmesini öngörür. Özgürlük, Kant'a göre, insanın kendi iradesiyle belirlediği ilkelere uymasıdır ve bu da ahlaki davranışın temelidir. Bu nedenle, Kant'ın ahlak anlayışı,

¹⁹ Elmalı, *Ömer Nasuhi Bilmen'de Dini Ahlak*, 35-37.

²⁰ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (10. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2016, 416.

ahlaki kuralların evrensel ve koşulsuz geçerliliğini savunur ve ödev ahlakı olarak adlandırılır.²¹

David Hume'a göre, ahlakın temeli duygulardır ve bu duygular insan davranışlarının rehberidir. Hume, insanların mutluluğa ulaşmayı amaçladığını ve bu mutluluğa doğanın rehberliğine uyarak, haz ve acı ile oluşan ahlaki duygularını izleyerek ulaşabileceklerini savunur. Ahlaki duygu, insanın kendi yararı veya zararı dışında, empati kurarak başkalarının acılarını ve sevinçlerini de kapsar, bu nedenle bencilliğin ötesinde, genelin faydasına göre şekillenir. Ahlaki iyi ve kötüyü belirleyen bu duygudur, akıl ise sadece bu duygulara göre araçları ve sonuçları değerlendirir. Hume, erdemleri ve takdire şayan değerleri dört gruba ayırır: birey için hoş olanlar (neşe, cesaret), başkaları için hoş olanlar (alçak gönüllülük, nezaket), birey için faydalı olanlar (beden gücü, irade gücü, çalışkanlık, akıl) ve başkalarına faydalı olanlar (iyilikseverlik, insan severlik, adalet). Özellikle toplumsal erdemler olan iyilikseverlik, insan severlik ve adalet, Hume'a göre en yüksek ve en önemli erdemlerdir, çünkü bunlar evrensel olarak takdir edilen ve toplumun genel yararına olan değerlerdir.²²

Russell'a göre, modern iletişim ve ulaşımın gelişimi dünyayı küçültmüş ve ahlaki yükümlülüklerin evrenselliği önem kazanmıştır. Ancak ahlaki ilkelerin evrensel geçerliliği için bir dünya hükümetine ihtiyaç duyulmaktadır. Ahlak bilimi, belirli zaman ve mekân sınırlarından bağımsız olmalı ve ahlaki düsturlar, özel isimlerden arındırılmış olmalıdır. Farklı kültürler ve dinler, evrensel ahlaki ilkelerin belirlenmesini zorlaştırsa da sevgi, hoşgörü ve iyi duyguların sınırlarının genişletilmesi, dünyayı kötülüklerden arındırmada önemlidir. Russell'ın görüşleri, ahlak kavramlarının evrenselliği konusunda bir temenni olarak kalmakla birlikte, evrensel ahlaki ilkelerin belirlenmesi ve uygulanması gerekliliğini vurgular.²³

George Edward Moore, geleneksel etik anlayışların evrensel etik prensipler ortaya koyamadığını ve bunun nedeninin etik kavramlar arasındaki önemli farkların anlaşılabilmesi olduğunu ileri sürmektedir. Moore'a göre, etik öğretiler iyi ve kötülerini eylemlerin sonuçlarına göre belirleyerek, 'kendinde değer' gibi önemli kavramları göz ardı etmektedir. Bu durum, etik genellemelerin evrensel doğrular yerine yerel ve sınırlı

²¹ H. Ömer Özden- Osman Elmalı, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012, 333-335.

²² Özden- Elmalı, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, 276-277.

²³ Elmalı, *Bertrand Russel'da Ahlak Felsefesi*, 39- 41.

kalmasına yol açar. Ancak bir şeyin 'kendinde iyi' olduğunu ileri sürmek ve bunu kanıtlamak, evrensel doğrulardan söz etmemizi mümkün kılabilir. Dolayısıyla ahlak felsefesinin temelinde yatan sorun, etik kavramların doğru analiz edilmemesi ve bu nedenle evrensel ilkelerin belirlenememesidir.²⁴

Öte yandan evrensel değerlerin insan haklarıyla olan ilişkisine baktığımızda insan haklarının temelini insan onuruna dayandığını görmekteyiz. İnsan onuru, her insanın sahip olduğu içsel bir değeri ifade eder ve bu değer, insan haklarının temellendirilmesinde önemli bir rol oynar. Habermas, insan onurunun bir eşik olduğunu ve bu eşğin demokratik bir devletin vatandaşları olarak bireylerin sahip olduğu hakları belirlediğini savunur. Bu haklar, bireylerin eşit saygı görme ahlaki çerçevesinde taleplerde bulunabilmesini sağlar. Ayrıca, 1966 Sivil ve Politik Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nde de belirtilen hakların, insanın doğuştan sahip olduğu onurdan kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda, insan hakları evrensel ahlaki değerlerin bir yansıması olarak kabul edilir ve bu haklar, bireylerin sadece insan olmaları nedeniyle sahip oldukları ahlaki haklardır. İnsan hakları, bireylerin belirli bir sosyal statü veya kişisel başarılarından dolayı değil, yalnızca insan olmaları nedeniyle sahip oldukları haklardır.²⁵

Postmodernistler ise, insan haklarının dayandığı evrensel ahlak ilkelerini iki temel noktadan eleştirirler: Meta-anlatılar ve özne (subject) kategorisi. Meta-anlatılar, topluma genellikle baskıcı ve totaliter bir perspektifle dayatılırken, özne kategorisi bireyleri tek tip bir kalıba sokarak özgünlüklerini ve farklılıklarını bastırır. Bu nedenle, Postmodernistler evrensel ahlak ilkelerinin ve insan haklarının daha esnek ve pragmatik bir temele dayanması gerektiğini savunurlar. Öte yandan postmodernist teorisyenler, liberal siyasi teorinin temel taşlarından biri olan otonom "özne" kavramını bir soyutlama ve yanılsama olarak değerlendirirler. Otonom bireyin modern çağın büyük mitsel figürü olduğunu ve bu kavramın gerçek dünyada özgürlüğün olmadığı bir ortamda insanın özgür olduğu duygusunu barındıran bir yanılsama olduğunu savunurlar. Bu yanılsama karşısında, postmodernistler özneyi belirleyici statüsünden indirerek, dil ya da güç tarafından inşa edilen belirlenen bir konuma taşırlar. Foucault'nun görüşlerine göre,

²⁴ Elmalı, *George Edward Moore'da Etik*, 60- 62.

²⁵ John Tasioulas, "Human Dignity And The Foundations Of Human Rights", *SSRN*, 2557649, 2013, 1-22.

bireyin kimliği ve karakteri, bedenler, hareketler ve istekler üzerinde uygulanan güç-iktidar ilişkisinin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Aynı şekilde, insan hakları da disipline edici iktidar ilişkisinin bir ürünüdür ve bu haklar evrensel bir hakikat ifadesi olarak değil, öznenin iktidarla ilişkilerini temel haklar dilinde formüle ederken girdiği oyundaki lokal manevralar olarak değerlendirilir.²⁶ Bu eleştiriler, evrensel ahlak ilkelerinin ve insan haklarının mutlak ve evrensel bir temele dayanmasının zor olduğunu gösterir. Postmodernist bakış açısına göre, bu ilkeler ve haklar, belirli kültürel, tarihsel ve sosyal bağlamlar içinde anlam kazanır ve bu bağlamlarda değerlendirilmelidir. Dolayısıyla evrensel ahlak ilkelerinin Postmodernist eleştirilerle esnetilmesi ve daha pragmatik bir temele oturtulması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, ahlak ve hakların mutlak olmadığını, aksine değişken ve bağlama bağlı olduğunu savunur.

Bu çeşitli yaklaşımlar, ahlakın evrensel ilkeleri ve değerleri konusundaki farklı perspektifleri ortaya koymakta ve her biri kendi bağlamında önemli katkılar sağlamaktadır. Ahlakın evrenselliği ve göreceliği tartışmaları, insanın doğası, toplumsal ilişkiler ve manevi olgunlaşma gibi unsurlarla iç içe geçmiş karmaşık bir yapıyı yansıtmaktadır. Yesevi'nin düşüncesi, modern dünyada karşılaşılan ahlaki krizlere çözüm üretme potansiyeli taşımakta ve ahlakın evrensel ilkeleri ve değerleri konusunda önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahlak, insan yaşamının hem bireysel hem de toplumsal boyutunda hayati bir rol oynar. Bireysel düzeyde ahlak, insanların doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmalarına, etik değerlere göre davranmalarına ve içsel huzuru sağlamalarına yardımcı olur. Toplumsal düzeyde ise ahlak, toplumsal düzenin ve uyumun korunmasında, sosyal ilişkilerin sağlam temeller üzerinde kurulmasında ve adaletin sağlanmasında kritik bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ahlaki değerler, bireyler arasında güven, saygı ve iş birliği temelli bir yaşamın oluşmasına katkı sağlar. Bu bağlamda, ahlakın lüzumu ve gerekliliği, bireylerin ve toplumların sağlıklı ve dengeli bir şekilde gelişebilmesi için vazgeçilmezdir.

Ahlakın gerekliliği ve önemi hakkında çok şey söylenebilir. Bu konudaki en basit cevap ise şudur: Ahlak olmadan toplum var olamaz; yani insanlar ahlak olmadan bir arada

²⁶ Zühtü Arslan, "Postmodern Söylem ve İnsan Hakları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56 (1), 2001, 1-22.

yaşayamazlar.²⁷ Öte yandan ahlaki değerler, toplumda denge sağlayan önemli unsurlardır. İnsanlar erdemli yaşamdan uzaklaştıklarında, bu değerler onları doğru yolda tutar. Bu hem içsel bir güdü hem de çevrenin etkisi olabilir. Ahlaki değerleri benimseyen bir kişi, davranışlarında bu değerleri dikkate alır ve diğer insanlarla, doğayla olan ilişkilerinde bu öğretiler yol gösterici olur. Ahlak, bireyin madde ve mana, ruh ve beden, yaşam ve ölüm arasında bir denge kurmasına yardımcı olur. Bu denge kurulduğunda, birey tutarlı ve uyumlu davranışlar sergiler. Ahlaki değerlerin olmadığı bir toplumda, insanların nasıl davranacağı öngörülemez ve böyle bir toplumda yardımlaşma, paylaşma gibi duygular körelir, bencillik ve çıkarıcılık ön plana çıkar. Bu durumda, toplumsal uyum yerini dengesizliğe bırakır. Bu zihniyet, ekonomik ve siyasi alanlardan insan ilişkilerine ve aile yaşamına kadar her alanda etkisini gösterir. İnsanlar, kendi çıkarlarını her şeyin önünde tutar ve davranışlarını buna göre şekillendirir. Ancak ahlaki erdemlere sahip bir toplumda, insanlar başkalarının ihtiyaçlarını da gözetir ve yaşamı anlamlı kılan değerlere öncelik verir.²⁸

İnsan akıl, zekâ ve irade sahibi olma bakımından yaratılmışlar arasında en üstün varlıktır. Bu nedenle insan, yaptığı işlerin ve sergilediği davranışların sonuçlarını bilir. Bu yeteneklerin bazıları doğuştan gelirken, bazıları inandığı din sayesinde, bazıları ise akıl ve yaşam tecrübeleri ile kazanılmıştır. İnsanların, hem kendi huzuru ve mutluluğu için hem de aileleri ve çevrelerindeki diğer insanların refahı için, toplu yaşamda iyi ilişkiler kurmaları gereklidir. Bunu sağlamak adına, insan hayatının her alanını düzenleyen ve toplumsal sorunları çözen bir kurallar bütününe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kurallar bütünü ise ahlaktan başka bir şey değildir. Ahlak, insanlığın değerini belirleyen en önemli unsurdur. İnsanların düzenli ve olgun bir yaşam sürebilmeleri, yalnızca ahlak sayesinde mümkündür. İyi ahlakın bulunduğu yerler güzelleşir, ahlaktan yoksun olmak ise bireylerin ve toplumların felaketi olur. Ahlak, fert ve toplumların temel cevheri, sosyal varlıklarının kaynağı ve gelişmelerinin ana sebebidir. Bazı düşünürlere göre ahlak, ruhun gıdası, kalp ve vicdanın huzur kaynağıdır. Fazilet ve rezaletleri bilmenin yolu, ahlaki öğrenmektir.²⁹

²⁷ Mehmet Zeki Aydın, “Ailede Ahlak Eğitimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2003, 125-158.

²⁸ Ali Akdoğan, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8 (18), 2004, 179 – 194.

²⁹ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, 31.

Ahlak, bireylerin ve toplumların doğru ve yanlış, iyi ve kötü gibi kavramlar üzerinde düşünmelerini ve bu doğrultuda hareket etmelerini sağlar. İnsanların ahlaki değerlere bağlı kalarak diğer insanların söylediklerine ve yaptıklarına tepkiler vermeleri, toplumsal düzenin ve kişisel özgürlüğün temellerini oluşturur. Toplumun üyesi olarak, insanı özellikle insan kılan tavır ve tutum, diğer insanların söylediklerine ve yaptıklarına kayıtsız kalmamak; aksine, övgü ve yergi, hoşgörü ve hoşgörüsüzlük, onay ve ret gibi tepkiler göstermektir. Bu şekilde, insan neyin iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış olduğunu belirterek taraf olur. Olan biteni eleştirmeden kabullenmek yerine gerek kendi çıkarları gerek inançları gerekse de genel olarak ulaşılmaya değer bir amaç adına, insanlar birbiriyle konuşur ve eyleme geçer. Bu bağlamda, kişinin kendi kişisel tavrını ortaya koyması, insan pratiğinin bütününe temel oluşturan özgürlüğün bir göstergesidir.³⁰

İslam ahlakı, bireysel ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol oynar. İnsan ilişkilerini olumlu yönde etkileyen, toplumda güven ve huzuru sağlayan bu ahlak kuralları, sosyal bütünleşmeyi ve dayanışmayı teşvik eder. İslam inancının ortaya koyduğu ahlaki prensipler, toplumsal huzur ve mutluluğun sağlanmasında büyük önem taşır. İslam ahlakı, bireyin dışındaki insanlara da değer verir ve onlarla iyi geçinmeyi teşvik eder. Doğruluk, yardımlaşma ve dayanışma, başkalarıyla iyi ilişkiler kurmak, büyüklere saygı, küçüklere şefkat, akrabalık bağlarını sürdürmek ve komşuluk ilişkileri, İslam'ın içerdiği toplumsal kurallardır. Burada dikkat çekici olan nokta, bu ilkelerin tamamının başkaları için geçerli olmasıdır.³¹ Bu değerlerin, toplumun ahlaki yapısını oluşturan ahlak değerleri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü birey ve toplumun ahlaki değerleri bir bütün olarak görülmektedir. Bu nedenle, bireyin ve toplumun olduğu her yerde ahlak değerlerinin varlığı kaçınılmazdır. Ahlaki erdemlerin yerine getirilmesinin hem insani hem de toplumsal bir gereksinim olmasından dolayı, ahlak değerlerinin insanları bir araya getiren en önemli unsurlar olduğunu rahatlıkla belirtebiliriz.³² Bu anlamda, ahlakın dinle ilişkisi noktasında Ömer Nasuhi Bilmen'in görüşüne yer vermek yerinde olacaktır.

³⁰ Pieper, *Etîğe Giriş*, 35.

³¹ İsmail Erdoğan- Enver Demirpolat, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019, 100 – 101.

³² Ahmet Kızılkurt, *Platon ve Farabi'de Bireysel ve Toplumsal Ahlâk Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Iğdır Üniversitesi L. E. E., Iğdır 2021, 12.

Bilmen'e göre, ahlak toplum için doğal ve gerekli olan düzen ve mutluluğu sağlar ve bu durum diğer her şeyden daha önemlidir. Ahlak, toplumların medenileşmesinde ve olgunlaşmasında ilk sırayı alan etmenlerden biridir. Tarihe bakıldığında milletlerin en mutlu ve birlikte oldukları zamanlar, ahlaki kurallara uydukları dönemlerdir; mutsuz oldukları ve kaosun hâkim olduğu dönemler ise ahlaktan uzaklaştıkları dönemlerdir. Hem düşünce tarihinde hem de semavi dinlerde, özellikle de İslam dininde, ahlaka büyük bir önem verilmesinin nedeni de budur. Bilmen, Hz. Muhammed'in 'Allah'ın yarattığı en büyük nimet güzel huydur ve insanın mutluluğu güzel huy, mutsuzluğu ise kötü huydur' şeklindeki hadisini hatırlatmaktadır.³³

Ahlakın bireysel ve toplumsal önemi üzerine yapılan bu değerlendirme, ahlaki değerlerin hem kişisel hem de toplumsal yaşamın temel yapı taşlarını oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bireysel düzeyde ahlak, insanların doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapmalarına, etik değerlere göre davranmalarına ve içsel huzuru sağlamalarına yardımcı olurken; toplumsal düzeyde ise ahlak, sosyal düzenin korunması, adaletin sağlanması ve sağlıklı sosyal ilişkilerin temellerinin atılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Ahlaki değerlerin yokluğunda toplumsal uyumun yerini dengesizliğin alması, bireylerin bencillik ve çıkarıcılık ile hareket etmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte, iyi ahlakın bulunduğu toplumlarda insanlar, başkalarının ihtiyaçlarını gözetir ve yaşamı anlamlı kılan değerlere öncelik verir. İslam ahlakı, bireysel ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol oynar ve toplumsal huzur ile mutluluğun sağlanmasında büyük önem taşır. Sonuç olarak, ahlaki değerler, bireylerin ve toplumların gelişiminde temel bir rol oynar. Hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ahlaki değerlerin benimsenmesi ve uygulanması, daha adil, dengeli ve huzurlu bir dünya yaratma yolunda atılacak en önemli adımlardan biridir. Ahlak, bireyin ve toplumun ruhsal, zihinsel ve sosyal gelişimini destekleyen vazgeçilmez bir unsurdur; bu nedenle, ahlakın gerekliliği ve önemi, insan yaşamının her alanında kendini göstermektedir.

Ahmet Yesevi'nin ahlak ilkeleri, Türk töresinin devamı niteliğindedir. Yesevi'nin öğretisi, Türk töresiyle uyumlu olarak şekillenmiş ve bu törenin ahlaki değerlerini koruyarak, İslam'ın öğretileriyle harmanlanmıştır. Yesevi, ahlaki ilkelerini topluma hizmet, dürüstlük, hoşgörü ve adalet gibi temel değerler üzerine kurmuştur ve bu değerler,

³³ Elmalı, *Ömer Nasuhi Bilmen'de Ahlak*, 28.

Türk töresinin özünü yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışı, Türk töresinin derin köklerine dayanan ve evrensel ahlaki değerlerle örtüşen bir yapı sergilemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK TÖRESİNİN TEMELLERİ VE TARİHSEL SÜREÇ

1.1. TÖRE KAVRAMININ TANIMI VE ÖNEMİ

Töre, toplumların yüzyıllar boyunca süregelen kültürel ve ahlaki değerlerinin bir yansımasıdır. Toplumların davranış normlarını ve geleneklerini şekillendiren töreler, bireyler arasındaki ilişkileri düzenler ve sosyal düzenin korunmasında önemli bir rol oynar. Tarih boyunca töreler, toplumların kimliklerini ve aidiyet duygularını pekiştiren unsurlar olarak karşımıza çıkmıştır. Bir toplulukça benimsenmiş, yerleşmiş eyleme ve yaşama biçimlerinin, kuralların, gelenek ve göreneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların tümünü³⁴ içeren töre kavramının kökenlerini, evrimini ve modern toplumlarda nasıl bir rol oynadığını anlamak, sosyal bilimler açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Töre kavramı, etimolojik sözlük kaynaklarında, Moğolca-Türkçe kökenli bir terim olarak tanımlanmaktadır. Töre kavramı; yasa, düzen, gelenek, örf, kanun, ritüel, tören, merasim gibi geniş bir anlam alanına sahiptir. Eski Türkçede töri-/törü- kelimeleri; türemek, yaratılmak, düzenlenmek, şekil almak, çoğalmak, döl vermek ve döl artmak anlamlarını da içerir.³⁵ Türk-İslam tarihinin önemli sözlüklerinden biri olan *Divanu Lugati't-Türk* adlı eserinde Kaşgarlı Mahmut, töreyi nizam, düzen, görenek, âdet, evin önemli yeri ve sediri olarak tanımlar.³⁶ Evin önemli bir kısmına ve sedirine töre denmesinin nedeni, aile içinde saygı ve sevgiyi bir düzen ve nizam içinde yerleştirmektir. Anadolu'nun bazı yörelerinde töre kelimesi yerel ağızda hala aktif olarak kullanılmaktadır. Örneğin; Erzurum'da otururken "törelî otur", yemek yerken "törelî ye", oyun oynarken "törelî oyna" denir. Hatta bir kişinin karakteri hakkında bilgi alınmak istendiğinde, eğer kişi erdemli, saygılı, iyi ve doğru biri ise "törelî insan" denir.³⁷

Türk kültüründe "tör" ve "töre" kavramlarının etimolojik ve kavramsal birlikteliği önemlidir. "Tör," "töz"ün "r"li biçimidir ve bu iki kelime arasındaki ilişki, totemik dönemlerden başlayarak, kandaş toplumun kutsallığına kesintisiz bir geçişi temsil eder. Töre, geniş anlamda Asya kandaşlığının kurallarını ifade ederken, çok özel olarak Türk

³⁴ Bedia Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, 178.

³⁵ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1988, 336.

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't Türk* (2. Baskı), (Çev.: Ahmet B. Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 897.

³⁷ Zübeyir Saltuklu, "Türklerde Töre", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (4), 2019, 61-66.

ve Moğolların takip etmeleri gereken yolu gösterir. Töre, kandaş hayat tarzının gerekliliklerini yerine getirmek ve aşamanın sürekliliğini sağlamak için hayati öneme sahiptir. Toplumda sivrilmiş kişilerin sözlerinin töreye uygun sayılması, bu gelişimin bir sonucudur. Ayrıca, "töz" kavramı, Moğolların "ongon" diye adlandırdıkları totemlerin Türkler tarafından verilen adıdır. Altay ve Yenisey lehçelerinde "töz" kelimesi, öz (esas), her şeyin alt tarafı, kökü anlamında kullanılır. "Töz"ün başlangıç ve köken anlamı taşıması, tarih boyunca totemik inanç sistemleri ve kandaş kutsallıkları ile ilişkilidir. Bu kavramlar, tarihin erken dönemlerinde anahanlık ve babahanlık arasındaki dönüşümleri ve toplumsal değişimleri anlamak için kritik öneme sahiptir. "Töz" ve "töre" kavramları, Türk toplumunun hem tarihsel hem de sosyolojik gelişimini açıklamada anahtar rol oynar.³⁸

Eski Uygur Türkçesinde töre kavramı, kanun, düzen ve örf anlamına gelen 'törü' terimiyle ifade edilir.³⁹ Tör, kelimesinden türeyen kelimelerin listesini şu şekilde sıralayabiliriz:

“Törkün (Kırgızca’da kullanılan törkün ve bunun türevleri): Ailevi ilişkiler; örneğin, baba evini ziyaret eden kadın.

Türkün: (Daha eski zamanlarda) Tör-Töz’ün bulunduğu "tapmak" (anlamını ifade etmiştir).

Törü, Töre: (Tör kelimesi ceddi âlâ kültürüyle ilgili töz ile bağlantılı olarak ele alındığında) — töre, törü— atadan kalma gelenek, görenek; "yasa" (anlamlarıyla bağlantılıdır).

Töre (Altay’da eski destanlarda): halk, kavim; belirli bir soya bağlı halk, kavim.

Töremek (Çeşitli lehçelerde): Yaratılmak, meydana gelmek, bir kandaşlıktan gelmek.

Töröngey (Tılevüt’de): İlk yaratılan insan; töz-tör, ilk yaratılmışlık.

Töröl (Tılevüt ve diğer lehçelerde): Kabile, akraba; köken. Bir töz-tör’den gelenler (anlamında).

Tür (Uygur, Çağatay lehçelerinde ve diğer lehçelerde): Cins, nev’i, sima; kıyafet, renk.

³⁸ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, 143 – 145.

³⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, 250.

Törüt: (a) Doğurmak, (b) Ceddi âlâ (Törüt yerine çoğu zaman "öbüge, ebege" kelimeleri de kullanılır), (c) Köken; kök, menşe (tördüm, tördü de denilir), (d) Kabile, kavim."⁴⁰

Kutadgu Bilig’de töre güneş anlamına gelen Kün Togdı karakteriyle sembolize edilip kanun olarak tanımlanmaktadır.⁴¹ Bu adlandırma yapılırken, yöneticiye ait niteliklerle güneşin özellikleri arasında benzerlik kurularak bu isim belirlenmiştir.⁴² Kün Togdı bağımsız üç ayaklı gümüş bir tahtın üzerine oturmuş ve elinde büyük bir bıçak bulunmaktadır. Sağ tarafında şeker ve sol tarafında da acı bir ot vardır.⁴³ Üçayaklı tahtta oturan hükümdarın bu tahtı, yönetiminde dayandığı üç temel unsuru simgeler. Hükümdar, kendisinin doğruluk ve yasa ile özdeş olduğunu belirtir ve işlerini adaletle yürüttüğünü ifade eder.⁴⁴ Elindeki bıçakla çabuk karar verdiğini ve adalet arayanın meselesini gecikmeden çözdüğünü ifade etmektedir.⁴⁵ Şekerin ise haksızlığa uğrayan, ondan yardım dileyen ve adaletine güvenenler için olduğunu belirtir.⁴⁶ Bu sembolik anlatım, Kutadgu Bilig’de hükümdarın adalet ve yönetim anlayışını açık bir şekilde tasvir etmektedir. Kün Togdı karakteri, hükümdarın güneş gibi aydınlatıcı ve yol gösterici rolünü simgelerken, üçayaklı taht ise yönetimdeki denge ve adaletin temellerini yansıtır. Hükümdarın elindeki bıçak, kararlarının hızlı ve keskin olduğunu, dolayısıyla adaletin çabuk ve kararlı bir şekilde sağlandığını vurgular. Sağ taraftaki şeker, adalet arayanlara merhamet ve güven sağlayan, sol taraftaki acı ot ise gerektiğinde adil cezaların da uygulanabileceğini ima eden bir dengeyi gösterir. Bu semboller, hükümdarın yalnızca yasaları uygulamakla kalmayıp, aynı zamanda adaletin somut bir örneği olduğunu da ifade eder. Böylece, Kün Togdı’nın yönetiminde töre ve adaletin ayrılmaz bir bütün olduğu, adil bir hükümdarın halkına hem merhamet hem de adaletle hizmet etmesi gerektiği anlatılmaktadır. Bu değerlendirme, Kutadgu Bilig’de töre ve kut kavramlarının birbiriyle olan derin ilişkisini ve yöneticinin bu kavramlar etrafında şekillenen görevlerini ortaya koyar.

⁴⁰ Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, 161 – 162.

⁴¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (2. Baskı), (Çev.: Reşit Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, 144; b. 355.

⁴² Ahmet Demirtaş, “Kutadgu Bilig’deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi”, *Türklük Bilimi Araştırması Dergisi*, 15, 2004, 161-174.

⁴³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 215; b. 771-772.

⁴⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 218; b. 800.

⁴⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 220; b. 811.

⁴⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 220; b. 812.

Orhun Yazıtlarında töre, “törü” kavramıyla ifade edilmiş ve örf, kanun anlamında kullanılmıştır. Yazıtlarda töre yapmak, töreyi korumak, töre almak gibi terimlerin kullanılması, Türk töresinin devlet ve millet düzeni için önemini vurgular. Bu yazıtlardan birisi olan Kül Tigin yazıtında töre kelimesi çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Örneğin, yazıtın doğu yüzünde “törü” kavramının ek almış halleri olan "törüsün", "törüg" ve “törüsünçe” şeklinde geçmektedir: “*Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış budunug, küngedmiş kuladmış budunug Türk törüsün içginmiş budunug eçüm apam törüsünçe yaratmış.*”⁴⁷ Günümüz Türkçesiyle: “*Yedi yüz er olup, ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış.*”⁴⁸ Burada Töre kavramı ek almış şekliyle “törüsün” kelimesiyle ifade edilmiştir. “*törüg kazanıp uça barmış.*”⁴⁹ Burada töre kavramının sonuna g harfi eklenmiş ve “törüg” olarak ifade edilmiş. Günümüz Türkçesiyle: “*töreyi kazanıp, uçup gitmiş.*”⁵⁰ Öte yandan Bumin Kağan yazıtının doğu cephesinde törü kelimesi 11 yerde geçmektedir. Buradaki kavramlar, ek almış halleriyle törüg, törüsün, törüsünçe, törümüz ve törüngün şeklindedir. “*Men özüm kağan olurtukum için Türk budunug [...] kılmadım. İlig törüg, yigdi kazgandım.*”⁵¹ Burada törü kelimesi “törüg” olarak geçmektedir. Günümüz Türkçesiyle: “*Ben kendim kağan oturduğum için Türk milletini ... kılmadım. İli töreyi çok iyi kazandım*”⁵² şeklindedir. “*İlgerü kurıgaru sülep tirmiş, kubratmış. Kamagı yiti yüz er bolmuş. Yiti yüz er bolup [ilsiremiş kagansıramış budunug küng edmiş kuladmış budu]nug Tü[rk tö]rüsün [içginmiş] budunug eçüm apam törüsünçe yaratmış boşgurmış.*”⁵³ bu kısımda törü kelimesi “törüsün” ve “törüsünçe” olarak ifade edilmektedir. Günümüz Türkçesiyle: “*Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş*”⁵⁴ şeklindedir. “*Ança kazanmış ança itmiş ilim[iz törümüz erti. Türk Oguz begleri bud]un eşid: Üze tengri basma[sar asra] yir telinmeser Türk budun ilingin törüngün kim artatı udaçı [ert]i? Türk budun ertin, ökün!*”⁵⁵

⁴⁷ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (45. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, Kül Tigin, Doğu 13, 12.

⁴⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 13, 13.

⁴⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 16, 14.

⁵⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 16, 15.

⁵¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 36, 47.

⁵² Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 36, 48.

⁵³ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 11, 36

⁵⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 11, 37.

⁵⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 17, 40.

Bu kısımda ise törü kelimesi “törümüz” ve “törüngün” kelimeleriyle ifade edilmiştir. Günümüz Türkçesiyle: “*Öyle kazanılmış, öyle düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti işit: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol*”⁵⁶ şeklindedir. Orhun Yazıtlarında geçen bu ifadeler, törenin korunması ve uygulanmasının Türk toplumu için vazgeçilmez bir değer olduğunu açıkça göstermektedir. Töre, sadece bir hukuk sistemi değil, aynı zamanda toplumsal düzeni ve birliği sağlayan temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kül Tigin ve Bumin Kağan yazıtlarında töre kelimesinin çeşitli eklerle kullanılması, törenin esnek ve geniş bir kavram olduğunu, Türk toplumunun her alanında etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu manada, Orhun Yazıtlarında töre kavramının sıkça vurgulanması, Türk milletinin tarih boyunca töreye olan bağlılığını ve törenin toplumsal yaşamda oynadığı merkezi rolü gözler önüne sermektedir.

Töre kavramı eski Türk masallarında da kendine yer bulur. Mesela, Dede Korkut Masallarında, töre kavramı, toplumsal düzeni ve adaleti sağlama amacı güder. Deli Dumrul'un köprü yapıp geçenlerden para alması, güçlü olduğunu göstermek istemesi, toplumdaki kahramanlık ve güç gösterisinin bir yansımasıdır. Azrail'e meydan okuyarak ölümün kaçınılmazlığını sorgulaması ve sonrasında töreye uygun şekilde kendisine can verecek birini araması, törenin sosyal ilişkiler ve bireyler üzerindeki etkisini ortaya koyar. Babası ve annesinin, dünya nimetlerinin kıymetini vurgulayarak canlarını vermemeleri, toplumsal düzenin ve bireysel çıkarların çatışmasını gösterir. Dumrul'un eşinin ise canını feda etmesi, törenin, sevgi ve sadakat kavramları ile nasıl iç içe geçtiğini ve toplumsal değerlerin bireylerin kararlarını nasıl şekillendirdiğini gösterir.⁵⁷

Töre kavramının yansımalarını Oğuz Kağan Destanı'nda da görmekteyiz. Oğuz Kağan Destanı, Türk kültür ve mitolojisinin en önemli eserlerinden biri olarak, töre kavramının toplumun her alanında ne denli köklü ve etkin olduğunu gözler önüne serer. Destanda, Oğuz Kağan'ın liderlik özellikleri, adalet ve düzen sağlamadaki rolü, kurultay kararları ve geleneklere bağlılığı töre kavramını detaylı bir şekilde yansıtır. Öncelikle, Oğuz Kağan'ın yaşlanması ve dünya işlerinden el çekmesi, onun töreye olan bağlılığının ve sorumluluğunun bir göstergesidir:

⁵⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 17, 41.

⁵⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2003, 75-82.

*"Böylece altmışı bulmuştu yaşıım.
 Durmuştan bıkmıştım, yorulmuş başım
 Usanmış; el çekmiştim her hevesten,
 Yerden, yurttan, yârdan, yavdan, herkesten."*⁵⁸

Bu dizeler, Oğuz Kağan'ın yaşlılık döneminde bile töreye uygun olarak sorumluluklarını devretmeye hazır olduğunu ve toplumsal düzenin devamlılığını sağladığını gösterir. Aynı zamanda destanda Töre, kurultayda alınan kararlarda da önemli bir yer tutar. Oğuz Kağan, önemli kararları danışma meclisi olan kurultayda alır ve bu süreç, törenin bir gerekliliği olarak ortaya konur:

*"Kurultayda beylerle konuşuldu.
 Ordu, bey, Uğuz bozkurda koşuldu.
 Doğudan batıya dünyayı aldık;
 Sindirdik. Yere göğe korku saldık."*⁵⁹

Kurultayın toplanması ve beylere danışılması, toplumsal kararların töreye uygun olarak alınmasının önemli bir göstergesidir. Bu, törenin sadece bireysel değil, kolektif karar alma süreçlerinde de ne kadar etkili olduğunu ortaya koyar. Son olarak, töreye uygun geleneklerin korunması da destanda önemli bir yer tutar:

*"Şehitler için yoğlara giderdim;
 Acı, sızı çeker, yürek diderdim."*⁶⁰

Şehitler için yapılan yoğ törenleri, törenin bir parçası olarak ortaya çıkar ve töreye uygun eğitimin, geleneklerin yaşatılmasında ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bu gelenekler, toplumsal hafızanın korunmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlar.

Oğuz Kağan Destanı'nda töre, toplumun temel yapı taşlarından biri olarak ortaya konulur. Oğuz Kağan'ın adaletli yönetimi, kurultay kararları ve geleneklere bağlılığı, töre kavramının toplum üzerindeki etkisini ve önemini vurgular. Destan, törenin sadece bir yönetim biçimi değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve kültürel mirasın korunmasında ne denli önemli bir rol oynadığını gözler önüne serer.

⁵⁸ Rıza Nur, *Uğuz Kağan Destanı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022, 25.

⁵⁹ Nur, *Uğuz Kağan Destanı*, 28.

⁶⁰ Nur, *Uğuz Kağan Destanı*, 28.

Töre kavramı ve önemini daha iyi anlayabilmek için bazı düşünürlerin görüşlerine yer vermek yerinde olacaktır. Bu manada önemli Türk düşünürlerinden biri olan Yusuf Has Hacıb'e göre; töre, eski Türklerde toplumun oluşturduğu kanunlar bütünüdür. Bu kanunlar, kağanların yetkilerini belirler ve onların yönetiminde adaletli bir şekilde uygulanması gereken bir otorite olarak kabul edilir. Töre, kağanın üstünde bir otorite olarak görülür ve toplumsal düzenin sağlanmasında temel bir unsurdur. Hacıb'e göre, asıl değer, bu yasaların doğru bir şekilde uygulanmasında yatar.⁶¹

Hilmi Ziya Ülken'e göre, töre kavramının farklı anlamları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi: 'türemek' fiilinden türeyen 'Türe'dir. Bir diğeri ise, Tevrat'ın orijinal adı olan Tora'dan türetilmiş kelimedir.⁶²

Ziya Gökalp ise töreyi, eski Türklerin atalarından miras kalan tüm kuralların bütünü olarak tanımlamıştır.⁶³ Ona göre Töre, Türk milletinin millî harsının yani kültürünün temel unsurlarından biri olarak, sosyal düzeni belirleyen ve toplumsal yapıyı güçlendiren önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Türklerin tarihsel zaferleri, özellikle Çanakkale Savaşı ve Mütareke dönemindeki başarıları, törenin etkisinin Türk toplumunu bir arada tutma ve ulusal kimliği koruma çabalarına güç kattığını göstermektedir.⁶⁴ Töre, gelenekler, adetler, ahlaki normlar ve toplumsal değerlerden oluşan bir bütün olarak Türk toplumunun sosyal yapısını şekillendirmiş ve dayanışmayı sağlamıştır. Bu bağlamda, törenin sadece kültürel bir miras olmanın ötesinde, Türk toplumunun sosyal düzenini güçlendiren ve ulusal kimliğin korunmasına katkıda bulunan önemli bir unsur olduğu ifade edilebilir.

Bahaeddin Ögel de töreyi "yol" olarak tanımlar; Türklerde bu terim örf, gelenek, töre, kanun ve düzen ile yazılı olmayan Türk örf hukuku anlamlarına gelir.⁶⁵ Öte yandan Ögel, törenin devlet ve toplumsal düzenine olan etkisini de dile getirmektedir. Ona göre dünyada birçok millet farklı devletler kurmuşken, bazı kavimler tarih boyunca sadece bir devlet kurabilmiş ve bu belge tarihi yazılmıştır. Ancak o milletin kalbine ve ananelerine devlet kurma ve idare etme anlayışı girmemiştir. Büyük devletler ve kavimlerde, devlet

⁶¹ Çalık, *Türk Ahlak Felsefesi (Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık, Divanü Lugati't Türk) İncelemeleri*, 33.

⁶² Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1969, 300.

⁶³ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, 21.

⁶⁴ Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Esasları", (Ed. Gökhan Tunç), *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 2019, 40.

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, I/1.

fikri aile finansmanı ve paralarından gelişmiş, bu nedenle bir devletin yıkılması bile, yeni bir kayıt rejimi olağan bir iş haline gelmiştir. Bu, devlet fikri ve anlayışının ananelerin ve dinsel inançların temelinde yattığını gösterir. Türk devletlerinin dinsel ve mitolojik temelleri, devlet fikrinin gelişmelerde önemli rol oynaması ve yetkilendirilmiş güç olarak töre, toplumun tüm bölgelerindeki bir sistem olmuştur. Bu töre anlayışı, aile düzeninin içine sızmış ve kanun gibi yasaklar yerine getirilmesi, Türk milletinin tek doğru yola inandığı bir düzen oluşturulmuştur. Pek çok Türk devleti yıkılmış, ancak aynı veya benzer düzenlerle yeniden kurulmuştur.⁶⁶ Bu anlamda töre yapısının Türk toplumunda hukuki ve sosyal düzeni sağlamak için ne kadar önemli olduğu, hukukun toplumun farklı katmanlarından ve elementlerden gelen katkılarla oluştuğu anlaşılmaktadır. Töre, sadece bir dizi kuraldan ibaret değil, toplumun tüm bölgelerinde ve bunları içeren bir sistem olarak görülüyor. Ananevi hukuk ve kanunların dağıtımının, toplumsal yapı ve düzen üzerinde derin etkileri olduğu gözlenmektedir. Töre, imzayı taşıyan bir genişletilmiş güç olarak, Türk milletinin tarih boyunca aynı veya benzer düzenle devletler kurmasına olanak sağlamıştır.

Hukuk kuralları bir yandan kültürel faktörlerden etkilenerek biçimlenirken, diğer yandan kendi oluşturduğu sistematik kurallar aracılığıyla topluma bu kültürel normları benimsetmeye çalışmaktadır. Bu yüzden tarih boyunca var olan ve var olmaya devam eden her toplumun hukuk kuralları, kültürel yapılarıyla orantılı olarak farklı gelişim göstermiştir. Bu farklılık bağlamında eski göçebe Türkler de kendi kültürel yapılarına uygun sözlü hukuk kuralları oluşturmuşlardı. Eski Türklerin bozkırlardaki yaşam tarzını ve zamanla hukuki-sosyal değer kazanmış davranışlarını içeren, genellikle kanun anlamında kullanılan bu sözlü hukuk kurallarına törü ya da günümüzde yaygın olarak bilinen şekliyle töre denilmektedir. Töre, Türklerin devlet hukukunu, ahlaki değerlerini, dini inançlarını ve kısaca eski Türklerde atalarından miras kalan ve sosyal hayatlarını düzenleyen zorunlu kuralların bir bütünü ifade etmektedir.⁶⁷

Türk toplumunda sosyal düzeni sağlayan ve yazılı olmayan kanunlar bütünü "töre" olarak adlandırılmaktaydı. Töre, nesiller boyunca sözlü olarak aktarılan, herkesin bildiği ve şartsız şekilde uyulması gereken kurallardan oluşuyordu. Bu kurallar, toplumun adalet

⁶⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I-II* (5. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, I/ 269-270.

⁶⁷ Hasan Göktürk Erdoğan, *Eski Türklerde Töre: Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi S. B. E., İzmir 2017, 10.

anlayışını ve yaşam düzenini belirlerdi. Töreye aykırı davranışlar, suça göre değişen cezalarla karşılık bulurdu. Küçük suçlar sopa ya da kırbaçla cezalandırılırken, daha ağır suçlar ölümle sonuçlanabilirdi. Özellikle hırsızlık, ihanet, at çalma ve ırza tecavüz gibi suçlar, törenin katı yaptırımlarıyla karşılanırdı.⁶⁸ Türk toplumunda töre hem bireylerin hem de toplumsal düzenin korunması açısından temel bir yere sahipti ve bu kurallar toplumun en yüksek ahlaki ve hukuki otoritesini temsil ediyordu.

Türk devletinde halkın talepleri, kamu hukukunu, hükümdarın görevlerini belirleyen ve ceza hükümleriyle öne çıkan törenin uygulanmasıyla yerine getiriliyordu. Aslında, bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukuki ve sosyal değer kazanmış davranışlarını içeren ve genellikle "kanun" anlamında kullanılan töre (orijinali törü), eski Türk sosyal hayatını düzenleyen zorunlu kurallar (normlar) bütünüydü.⁶⁹

Töre yukarıda belirtilen kapsamda Türk toplumunun hukuki, ahlaki, sosyal ve kültürel yapısını şekillendiren temel bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Tarih boyunca Türklerin kimliklerini ve aidiyet duygularını pekiştiren töre, aynı zamanda sosyal düzenin korunmasında da kritik bir rol oynamıştır. Töre, halkın geleneklerinden, kurultay kararlarından ve hanların teşrii yetkilerinden beslenerek oluşmuş, adalet ve düzenin sağlanmasına yönelik bir sistemdir. Bu nedenle, törenin tarihsel ve kültürel bağlamı, sadece Türk toplumunun geçmişini anlamakla kalmayıp, aynı zamanda bu toplumun değerlerinin ve sosyal yapısının derinlemesine kavranması açısından büyük bir öneme sahiptir. Töre, toplumsal hayatı düzenleyen ve bireyler arasında adalet, eşitlik ve uyumu teşvik eden bir yapı olarak, Türk toplumunun kültürel mirasını ve sosyal bütünlüğünü koruma işlevini sürdürmektedir.

1.2. TÜRK TÖRESİNİN KÖKENLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Türk töresinin kökenlerini ve tarihsel gelişimini incelemek, Türk kültürü ve hukuk sisteminin derinlemesine anlaşılmasını sağlayan önemli bir adımdır. Orta Asya'nın geniş coğrafyasında binlerce yıl boyunca yaşayan Türk toplumları, kendilerine özgü bir sosyal düzen ve adalet anlayışı geliştirmişlerdir. Bu sosyal düzenin temelini oluşturan töre kavramı, sadece hukuki bir düzenleme veya toplumsal normlar bütünü değil, aynı

⁶⁸ Sadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları* (2. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara 2012, 53.

⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1998, 246.

zamanda Türk toplumlarının hayat felsefesini, ahlaki değerlerini ve kültürel kimliğini yansıtan bir unsurdur.

Töre, Orta Asya'daki göçebe yaşam tarzından başlayarak, Türk topluluklarının yerleşik hayata geçiş süreçlerinde önemli bir rol oynamıştır. Göçebe toplumların sosyal düzenlemelerini sağlamak için geliştirdikleri töreler, zamanla yerleşik hayata geçiş sürecinde de adaptasyon göstermiş ve evrim geçirmiştir. Bu süreçte, törelerin içeriği ve uygulama biçimleri, toplumların ihtiyaçlarına ve değişen koşullara göre şekillenmiştir.

İslam'ın Türk toplumlarına etkisiyle birlikte, törelerin yapısı ve işleyişi üzerinde de değişiklikler olmuştur. İslam öncesi dönemde var olan geleneksel Türk töreleri, İslam'ın getirdiği yeni normlarla bir araya gelerek farklı bir sentez oluşturmuş ve bu sentez, Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasındaki Türk devletlerinde de etkili olmuştur.

Türk töresinin kökenlerini ve tarihsel gelişimini incelemek, sadece bir kültürel mirası keşfetmek değil, aynı zamanda Türkiye'nin ve diğer Türk topluluklarının modern hukuk sistemlerine, toplumsal yapısına ve değerlerine derinlemesine bir bakış sunmak demektir. Dolayısıyla bu çalışma, geçmişten günümüze Türk toplumlarının sosyal ve hukuki evrimini anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

1.2.1. Orta Asya Türk Toplumunda Töre Anlayışının Kökenleri

Orta Asya Türk toplumlarında töre, sosyal düzenin temel taşlarından biri olarak önemli bir yer tutmuştur. Göçebe yaşam tarzının hüküm sürdüğü bu coğrafyada, Türk toplulukları günlük yaşantılarını düzenlemek ve toplumsal ilişkilerini düzenlemek için çeşitli töreler geliştirmişlerdir. Töre kavramı, sadece hukuki bir düzenleme değil, aynı zamanda toplumun normatif yapısını, adalet anlayışını ve sosyal dengeyi sağlayan önemli bir unsurdur.

Eski Orta Asya Türk toplumlarında törenin ortaya çıkmasında üç yoldan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, Kağan tarafından konulan töre, ikincisi Kurultay tarafından konulan töre, üçüncüsü ise, toplumda kendiliğinden ortaya çıkan gelenek görenek kurallarıdır.⁷⁰ Bunlardan birincisini ele alacak olursak, Eski Orta-Asya Türk hukukunda, kağanın yasaları koyma yetkisi büyük önem taşımaktaydı ve bu yetkinin

⁷⁰ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, 283.

kaynağı, Gök-Tanrı'dan gelen egemenlik (kut) ile açıklanmaktaydı. Türk toplulukları için kağan, sadece bir lider değil, aynı zamanda töreleri koruyup güçlendirme sorumluluğunu da üstlenirdi. Örneğin, Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan tahta çıktıktan sonra Türk ulusunun ülkesini düzenlemiş ve töreleri yeniden canlandırarak imparatorluğunu kurmuştur. Benzer şekilde, Göktürk Devleti'ni tekrar bağımsızlığına kavuşturan Elteriş Kağan da törelerin zayıfladığı dönemde Türk ulusunu atalarının töreleriyle yeniden diriltmiş ve bu sayede topluma canlılık kazandırmıştır. Bilge Kağan da tahta geçtikten sonra dünyanın dört bir yanındaki halklara önemli yasaları ilan etmiş ve kağanın yasalarının Türk toplumunun töresi haline geldiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda kağanın yasaları koyma görevi, ülkenin düzenlenmesi ve halkın yönetilmesi görevinin doğal bir sonucuydu. Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig gibi eserlerde, kağanın toplumu düzenleme ve idare etme sorumluluğuna dair önemli ifadeler bulunmaktadır. Örneğin, Orhun Yazıtlarında geçen "...Amcam Kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti"⁷¹ ifadesi ve Kutadgu Bilig'de yer alan "*Beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak için atanmışlardır*"⁷² gibi sözler, kağanın yasa koyucu rolünü ve bu rolün toplumsal düzeni sağlama çabalarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu metinler, o dönemin Türk toplumlarında kağanın hukuki yetkilerinin ve yasal düzenlemelerinin önemini açıkça göstermektedir.⁷³

Milattan sonra 552 yılından itibaren Göktürk Devleti'nin kuruluşu, esasen devletin kuruluşuyla törenin düzenlenmesine dayandırılmıştı. Devletin kuruluşu, il'i ve töreyi düzenlemekle tamamlanıyordu. Ancak devletin gerçek anlamda kuruluşu törenin düzenlenmesinden sonra gerçekleşiyordu. Devlet kurulduktan sonra, töre düzenleniyor ve böylece töre de bir düzene oturuyordu. Her defasında, törenin düzenlenmesi devletin kuruluşundan sonra geliyordu. Aslında her Türk hakanı tahta çıktığında, Osmanlı padişahları gibi, töreyi yeniden düzenliyordu. Bilge Kağan'ın da yeniden töre düzenlemesi yaptığı görülmüyordu. Bu durum, Osmanlılardaki Kanun-u Osmani veya Kanuni Sultan Süleyman'a bu unvanı veren kanun düzenlemelerine benzetilebilir.⁷⁴ Türk hakanlarının sadece askeri ve siyasi liderler olmadığını, aynı zamanda toplumsal düzeni sağlayan ve koruyan yasaları

⁷¹ Wilhelm Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (Çev.: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, 16.

⁷² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 699; b. 4009.

⁷³ Aybars Pamir, "Orta – Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58 (2), 2009, 359-375.

⁷⁴ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, 162 – 163.

koyan önemli figürler olduklarını anlıyoruz. Her hakan, tahta geçtiğinde töreyi yeniden düzenleyerek toplumun normatif yapısını ve adalet anlayışını güçlendirmiştir. Bu durum, törenin Türk devlet anlayışındaki merkezi rolünü ve kağanın bu rolü nasıl icra ettiğini göstermektedir. Göktürk Devleti'nin kuruluşu ve güçlenmesi de törenin düzenlenmesiyle doğrudan ilişkilidir.

Kağan tahta çıktıktan sonra, onu bekleyen birçok önemli görev ve sorumluluk vardı. Bu görevlerin başarıyla yerine getirilebilmesi için kağanın belirli niteliklere ve özelliklere sahip olması gerekirdi. Bahsedilen bu özellikleri gerektiği gibi taşıyamayan bir kağanın başarılı olamayacağı açıktı. Böyle bir durumda, kağanın görevden alınması, hatta öldürülmesi bile mümkündü. Ancak yerine aynı aileden başka birinin hükümdar olarak atanması gerekiyordu. Bu bağlamda, eski Türk Kamu Hukuku'nun kağana yüklediği görevler ve sorumluluklar ile kağanın sahip olması gereken çeşitli nitelikler, devlet yönetimindeki en temel konuları oluşturmaktadır. Bu gerçek, eski Orta Asya Türk Kamu Hukuku'na ait kaynaklarda açıkça vurgulanmıştır. Yapılan araştırmalara göre Çin kaynakları, Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig, bu konuyla ilgili birçok çarpıcı örnek içermektedir. Bu kaynaklarda kağanın sahip olması gereken vasıflar şöyle sıralanmaktadır. Akıllı, bilgili, cesaretli, kuvvetli, kahraman olmalı, asil soydan gelmeli, dürüst olmalı, sözünde durmalı, fazilet sahibi olmalı, cömert olmalı, yumuşak huylu, alçakgönüllü, haya sahibi, ihtiyatlı, tok gözlü, nefesine hâkim, merhametli, affedici, tatlı dilli, adaletli, uyanık, sabırlı olmalı, inatçı, zalim, yalancı ve kibirli olmamalı. Aynı zamanda harama el uzatmayan ve Tanrı'ya ibadet eden olmalıdır.⁷⁵ Sıralanan bu vasıflar sadece o dönemin yöneticileri için geçerli değildir. Bu değerler, o dönemin çok daha ötesinde, bugün var olan her yönetici için de geçerlidir. Bu açıdan baktığımızda, Türklerin atalarının aynı dönemde yaşamış milletlere göre çok ileri seviyede olduğunu görmekteyiz.

İkinci olarak ele alacağımız konu ise Kurultay tarafından oluşturulan töreydi. Kurultaylar, toplumun sosyal, siyasi ve kültürel düzenlemelerinde etkili olmuş ve törenin evriminde önemli bir rol oynamıştır. Bu da eski Türk toplumlarının kurumsal yapısını ve yönetim anlayışını anlamak açısından değerlidir.

⁷⁵ Aybars Pamir, “Eski Orta -Asya Türk Kamu Hukuku'nda Kağanların Nitelik ve Vasıfları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71 (3), 2022, 1367- 1395.

Eski Türklerde, kurultaylar törenin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilirdi ve bu toplantılar, Orta Asya Türk toplumlarında büyük bir öneme sahipti. Orhun Yazıtlarında, yasama süreçlerine boy ve oymak beylerinin katılımı ve ülkeyi koruyacak yasa düzenlemelerinin yapıldığı belirtilir. Yılın belirli zamanlarında düzenlenen üç ana kurultay toplantısı, dinî ritüellerin yanı sıra idarî ve hukukî kararların alındığı önemli meclislerdi. Ocak ayında Kağan'ın sarayında düzenlenen ilk kurultayda atalara kurbanlar sunulup önemli kararlar alınırken, mayıs ayında yapılan 'Büyük Kurultay'da dinî törenler gerçekleştirilir ve Kağan'a bağlılık yemini yenilenirdi. Eylül ayında yapılan üçüncü kurultayda ise askeri hazırlıklar ve değerlendirmeler yapılırdı. Bu kurultaylar, törenin oluşumunda ve mevcut törede değişiklik yapılmasında kritik bir rol oynardı.⁷⁶ Bu bağlamda, yeni bir devlet kurulduğunda, töreyi belirlemek ve kurmak için büyük bir kurultay düzenlenirdi. Devletin töresi, genellikle kurucusunun adını taşırdı; örneğin Oğuz Han töresi, Bumin Kağan ve İstemi Kağan töresi gibi. Oğuz Destanı'nda, Oğuz Han savaştan döndükten sonra büyük bir zafer toyu yapar ve ardından ikinci bir töre toyu düzenler. Bu ikinci toyda orun, ülüş ve ongunlar Oğuz Han'ın çocukları arasında dağıtıldı. Türkmenlerin Şeceresine göre ise bu töre toyunu Gün Han zamanında, vezir İrkıl Hoca'nın nişan ve damgaları Oğuz Han'ın çocuklarına dağıtıp töreyi kurması ve ardından büyük bir toy yapması olarak anlatılır.⁷⁷ Eski Türk toplumlarında kurultaylar, törenin oluşturulması ve düzenlenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Kurultaylar, sosyal, siyasi ve kültürel düzenlemelerde etkili olmuş ve toplumun yönetim anlayışını belirlemiştir. Bu toplantılar hem yasama süreçlerinde hem de dini ve idari kararların alınmasında kritik bir öneme sahip olmuştur. Yeni devletlerin kuruluşunda töreyi belirlemek ve kurmak için büyük kurultayların düzenlenmesi, kurucu liderlerin adını taşıyan törelerin oluşturulması ve bu törelerin kuşaktan kuşağa aktarılması, eski Türk toplumlarının kurumsal yapısını ve yönetim anlayışını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Orhun Yazıtları, Oğuz Destanı ve Türkmenlerin Şeceresine yapılan atıflar, bu kurultayların tarihsel süreçteki önemini ve işlevselliğini ortaya koymaktadır.

Üçüncü olarak ele alacağımız konu, toplumda kendiliğinden ortaya çıkan gelenek-görenek kuralları, yani yosun hukukudur. Orta Asya Türk toplumunda töreyi oluşturan

⁷⁶ Pamir, "Orta – Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı", 365 – 368.

⁷⁷ Ögel, *Türklerde Devlet anlayışı*, 80.

sosyal ve siyasi düzene hâkim olan örfi hukuklar vardı. Bu kurallar, kurucu kağanın iradesiyle daha belirgin ve aktif hale gelirdi.⁷⁸ Türkler, aile yapısı, mülkiyet, miras ve akit meselelerine dair kuralların çoğunu ananevi olarak benimsemişlerdir. Bu kurallar, uzak bir geçmişte halk arasında doğmuş ve belirli bir kurucuya sahip olmamış kaidelerdir. Aynı zamanda Türkler, genellikle ananevi hukuk ve dinle ilgili meselelerde değişiklik yapmazlardı. Ancak cesur ve yenilikçi hanlar reform yapma cesaretine sahiptiler. Bu manada eski Türklerin kanunları, milli ve özgün kanunlardı ve başka milletlerden alınmamıştı. Türklerin, devlet kurucu ve hukuk yaratıcı bir millet olmaları, onların toplumsal düzeni sağlamadaki başarılarının bir göstergesidir.⁷⁹

Eski Orta Asya Türk toplumlarında töre, kağanların yasama gücünden kurultayların kararlı toplantılarına ve halkın kendiliğinden oluşan geleneklerine kadar geniş bir yelpazede şekillenmiş ve toplumun temel taşı olmuştur. Kağanların Gök-Tanrı'dan aldıkları kut ile yasaları koyma yetkileri, kurultayların sosyal ve siyasi kararları ve halkın ananevi hukuku, törenin zengin ve dinamik yapısını gözler önüne sermektedir. Bu bütünsel ve esnek yapı, devletin kuruluşunda ve güçlenmesinde kilit rol oynamış ve toplumun normatif yapısını sürekli olarak canlı tutmuştur. Töre, sadece hukuki bir düzenleme değil, aynı zamanda toplumun adalet anlayışını ve sosyal dengeyi koruyan bir sistem olarak, Türk devlet geleneğinin ve kültürel mirasının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Bugün dahi, törenin taşıdığı değerler ve ilkeler, modern toplumlar için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu manada, eski Türk toplumlarının, hukuki ve sosyal düzenlerini oluştururken ne kadar ileri görüşlü ve sağlam temellere dayandıklarını, törenin de bu düzenin sürekliliğini nasıl sağladığını açıkça göstermektedir.

1.2.2. Göçebe Dönemden Yerleşik Hayata Geçişte Törenin Rolü

Göçebe toplumların yerleşik hayata geçişi, insanlık tarihinin en önemli dönüşüm süreçlerinden birini temsil eder. Bu geçiş, sadece ekonomik ve sosyal yapıları değil, aynı zamanda toplumsal töreleri ve ahlaki değerleri de derinden etkilemiştir. Göçebe yaşam tarzının dinamik ve esnek doğası, bireyler arasında güçlü bağlar ve karşılıklı dayanışma gerektirirken, yerleşik hayata geçiş, yeni bir düzen ve sabitlik arayışını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte töreler, toplumun kolektif kimliğini ve uyumunu koruma adına

⁷⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, 21.

⁷⁹ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 285-286.

kritik bir rol oynamış, geleneksel normlar ve ahlaki değerler, yeni yaşam koşullarına uyarlanarak toplumun düzenini sağlamıştır. Yerleşik yaşamın getirdiği yeni zorluklar ve fırsatlar karşısında töreler, toplumun sürekliliğini ve istikrarını sağlamak için bir köprü işlevi görmüştür.

İnsanın yaşamındaki birçok davranışın temelinde hayatta kalma mücadelesi yatar. Sabah uyandığımız andan gece uyuyana kadar yaptığımız çoğu şeyin, aslında amacı temel ihtiyaçlarımızı karşılamak ve sosyal bağlarımızı güçlendirmektir. Yiyecek, içecek, barınma gibi ihtiyaçlarımızı karşılamak için çalışmamız ve arkadaşlıklar kurarak sosyal ve psikolojik tatmin elde etmemiz, aslında hayatta kalma içgüdümüzün bir parçasıdır.⁸⁰ Bu bağlamda, göçebe yaşam tarzı, insanların hayatta kalma içgüdüsünün bir yansıması olarak, onların çevrelerini keşfetmelerini, yeni yaşam alanları bulmalarını ve bu alanlarda karşılaştıkları zorlukları aşmak için sosyal dayanışmayı güçlendirmelerini gerektiren bir yaşam biçimidir.

Göçebe yaşam tarzı, farklı coğrafyalarda çeşitli şekillerde tanımlanmış ve her bir bölgeye özgü değişken özellikler sergilemiştir. Her göçebe topluluk, farklı coğrafi koşullarla yüzleştikenden, yaşam tarzı da bu koşullara bağlı olarak çeşitlilik göstermiştir. Göçebelik, sosyo-kültürel yaşamı, ekonomik yapıyı ve dünya görüşünü etkilemiştir. İnsanlar, yaşadıkları çevreyi ve yaşamlarını kendi koşullarına göre açıklama eğilimindedir ve bu doğal bir durumdur. Nihayetinde, zorluklarla mücadele eden, olayların hem gerçekleştireni hem de etkileneni olan insan, düzeni kendi iç dünyasında ve çevresinde kurma gerekliliğiyle hareket eder.⁸¹ Bu bağlamda, göçebe yaşam tarzı, insanların kendi içsel düzenlerini ve topluluk içindeki sosyal düzeni sağlamaya çalışırken, aynı zamanda çevresel ve toplumsal zorluklarla başa çıkmalarını gerektiren bir yaşam biçimidir. Göçebelik, bireylerin hayatta kalma ve uyum sağlama çabalarının bir yansıması olarak, onların çevrelerine adapte olmalarını ve bu süreçte sosyal ve kültürel yapılar geliştirmelerini teşvik etmiştir.

⁸⁰ İbrahim Doğukan Dokur, *Bozkır Orduları Savaş ve Kuşatma Stratejileri*, Karakum Yayınevi, Ankara 2018, 11.

⁸¹ Oğuzcan Acar, "Göçebe Kültürünün Türk Demonolojisine Etkisi", *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (6), 2021, 214-230.

Türklerin konar göçer yaşamının temel sebebi, yaşadıkları coğrafyanın her mevsimde yeşil ota imkân vermemesi ve dolayısıyla hayvanlarını beslemek için yeşil otlaklara ihtiyaç duymalarıydı. Bu durum, onları yaylak ve kışlak arasında mevsimlik göçlere zorladı. Konar göçer yaşam tarzı, sadece ekonomik bir zorunluluk değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yapılarını da şekillendiren bir unsurdu. Yeşil otlakların diğer topluluklar tarafından sahiplenilmesi ve hayvanların gasp edilmesi gibi durumlar, çatışmalara neden oluyordu. Bu çatışmalar, boylar arasında sınırların belirlenmesine ve bu sınırların ihlalinin ciddi sonuçlar doğurmasına yol açtı. Sonuç olarak, Türklerin konar göçer yaşam tarzı, onların ekonomik ve sosyal hayatta, hayatta kalma stratejisi olarak ortaya çıktı ve bu strateji, bozkır imparatorluklarının organik yapısında hayati bir rol oynadı.⁸²

Konar göçer yaşamın Türkler özelindeki özgün yapısını vurgulamak gerekir. Radloff'un 1870'lerde Altaylılar üzerine yaptığı gözlemler, Türk göçebeliğinin, geniş bozkırlarda plansız bir dolaşma olmadığını, belirli mevsimlerde kışlak ve yaylak gibi sabit yerlerde yaşama zorunluluğundan kaynaklandığını ortaya koyar.⁸³ Bu düzenli göçler, Türklerin doğal çevreye uyum sağlama ve hayatta kalma içgüdüsüyle şekillenmiş, onları çevresel zorluklarla başa çıkmak için sosyal dayanışmayı güçlendirmeye yönlendirmiştir. Konar göçer yaşam tarzı, bir yandan insanları çevrelerini keşfetmeye iterken, diğer yandan hayatta kalma içgüdüsünün bir yansıması olarak, sosyal ve kültürel yapılar geliştirmelerini de teşvik etmiştir.⁸⁴

Türklerin konar göçer yaşam tarzları onlar için pek çok avantajı da beraberinde getirmiştir. Hatta konar göçerlik, Türk toplulukları için özgürlük ve bağımsızlığın temel kaynağı olarak görülmüştür. Konar göçerler, bu yaşam sayesinde savaş ilan edebilme, istediğinde Çin'e akın yapabilme ve gerektiğinde uzak bölgelere çekilme gibi avantajlara sahiptiler. Bu özgürlük, yerleşik yaşamın getireceği sınırlamalarla karşılaştırıldığında tercih edilmiştir. Konar göçer yaşam, ekonomik geçim kaynaklarından biri olan akın ve yağmayı mümkün kılarak toplulukların refahını sağlamıştır. Bunun yanı sıra, konar göçer toplumlar, coğrafi çevreleriyle uyumlu bir yaşam tarzı geliştirerek sosyal örgütlenmele-

⁸² Anıl Yılmaz- Cahit Telci, "Türk Kültürü Terminolojisinde Göç Kavramı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 2010, 14-33.

⁸³ Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan (I-IV)*, (Çev.: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956, II/426.

⁸⁴ Tuncer Baykara, *Türkler ve Şehirleri I*, Post Yayınları, İstanbul 2023, 47-49.

rini oluşturmuşlar; dağlar ve ırmaklar etrafında yaylak ve kışlaklar kurarak boylar ve oymaklar kurmuşlardır. Bu toplumsal yapılar, konar göçerlikle şekillenmiş ve töreler aracılığıyla korunmuştur. Konar göçer yaşamdan yerleşik hayata geçiş sürecinde, törelerin toplumsal düzeni ve kimliği koruma işlevi devam etmiş, toplumsal dayanışmayı ve birliği sağlama görevini üstlenmiştir. Konar göçer toplumlar için töreler, bu yaşam tarzının korunmasında ve sürdürülebilirliğinde hayati bir rol oynamıştır.⁸⁵

Türklerin yerleşik hayata geçiş süreci, ekonomik, sosyal ve siyasi nedenlerle tetiklenmiştir. Bu süreçte, özellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların üretim faaliyetlerini sürdürebilmek için sabit yerleşim yerlerine ihtiyaç duymaları önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, ticaret yollarının kontrolü ve güvenliği, yerleşik yaşamın benimsenmesinde etkili olmuştur. Gök Türk Yazıtları, bu geçiş sürecinin izlerini taşıyan önemli belgeler arasında yer almakta olup, dönemin toplumsal yapısını ve değişimlerini yansıtmaktadır. Aynı zamanda araştırmacılar da zorlu iklim koşulları nedeniyle insanların sürekli çadırlarda yaşamalarının mümkün olmadığını ve kış aylarını geçirebilmek için uygun yapılar inşa etmek zorunda olduklarını belirtirler.⁸⁶ Türk şehirleri de konar göçer yaşam tarzının bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Türkler, çeşitli ekonomik faaliyetlerle uğraşmış ve bu faaliyetlere göre siyasi olarak şekillenmişlerdir. Bulundukları yerler hem hayvancılık hem de tarıma elverişliydi. Bu faaliyetlerin en önemlisi tarımsal çalışmalardır ve bölgede bulunan tarım aletleri bunun en büyük kanıtıdır. Tarım, yerleşik yaşamın en büyük göstergesidir; tüm Türkler olmasa bile tarımla uğraşan Türklerin yerleşik düzeni benimsememesi mümkün değildir.

Türklerin yerleşik hayata geçişiyle gerçekleşen dönüşüm, öncelikle topluluğun en fakir kesimini etkileyerek, konar göçer Türk topluluklarının yoksullaşmasının muhtemel bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Konar göçer için yerleşik hayat başlangıçta aşağılanan ve istenmeyen bir olgu olarak görülmüş, ancak zamanla zorunlu bir dönüşüm haline gelmiştir. Kuzey Avrasya ren geyiği sığırtaçlarının yarı göçebeliği ve Lapların vadilerde

⁸⁵ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991, 9-14.

⁸⁶ Tuncer Baykara, "Göktürk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 38 (1990), 1994, 17-29.

⁸⁷ Ahmet Caferoğlu, "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s. 19, 1971, 43-50.

yerleşik hayata geçip avcılık ve balıkçılıkla uğraşmaları gibi örnekler, Türklerin de yerleşik hayata geçiş sürecinde benzer dinamiklerle karşılaştığını gösterir.⁸⁸ Türk konar göçer toplulukları, dış dünyaya uyum sağlamak için seçtikleri yöntemleri, iktisadi ihtiyaçları ve sosyo-politik hedefleri doğrultusunda belirlemişlerdir. Yerleşik hayata geçmek, tarım üretiminin artması ve el sanatlarının gelişmesiyle birlikte, Türkler için hem psikolojik hem de toplumsal güçlükler ve engeller yaratmıştır. Bu süreç, etkin bir sulama sistemi kurulması, büyük oranda sermaye yatırımı ve bazı özel tarım uygulamalarının geliştirilmesiyle mümkün olmuştur. Göçler, kitle halinde veya tedrici olarak gerçekleşmiş, tarihî şartlara ve Türk konar göçerlerin yerleşik topluluklarla etkileşimlerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, yerleşik hayata geçiş süreci, Türk konar göçer toplulukları için hem zorluklarla dolu bir adaptasyon süreci hem de kaçınılmaz bir evrimsel adım olarak değerlendirilebilir.⁸⁹ Bunun yanında eski Türkler, yaz ayları için zaruri olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler inşa ediyorlardı. Asya Hunlarının kurban sunmak üzere binalar yaptıklarını kaydeden Çin kaynaklarına göre, Göktürk hakanlarının sağlam meskenlerden kurulu merkezleri vardı. Esasen Türk hükümdarlarının biri yaylaklarda, öteki vadilerde, su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri bulunurdu ve ikincisi evlerden kurulu iskân yerleriydi. Hun, Göktürk, Uygur ve diğer Türk kavimlerinin şehirleşme süreci, sadece göçebe yaşam tarzından kaynaklanan zaruri ihtiyaçlar değil, aynı zamanda törelerinin getirdiği sosyal ve idari düzenlemeler doğrultusunda gelişmiştir. Yerleşik hayata geçiş sürecinde inşa edilen yapılar ve şehirler, törenin etkisiyle şekillenmiş; Türklerin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan altyapılar bu dönemde oluşturulmuştur.⁹⁰

Konar göçerlerin yerleşik hayata geçişi, göçebe topluluğun çözülmesine ve toplumun sosyal yapısında köklü dönüşümlere yol açar. Bu dönüşümler, toplumu oluşturan bütün grup ve sınıflara aynı derecede fayda veya zarar getirmez. Yerleşik hayata geçen konar göçerler arasında toprak sahibi olma arzusu dikkat çekici bir şekilde tırmanır. Sosyal ve psikolojik engeller aşılabılır olup, tarihte bunun birçok örneğine rastlanır. Bu süreçte töre, konar göçer toplumların sosyal normlarını ve değerlerini temsil ederek yeni yaşam biçimine uyum sağlamalarına yardımcı olur. Toplumsal düzenin korunmasında

⁸⁸ Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev.: Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015, 179.

⁸⁹ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 316.

⁹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 322.

önemli bir rol oynayan töre, yerleşik hayata geçişte de düzenin sürdürülmesi ve yeni mülkiyet ilişkilerinin düzenlenmesinde rehberlik eder. Ayrıca, töre sosyal ve psikolojik engellerin aşılmasında topluma moral ve motivasyon sağlayıp konar göçer toplulukların kimliğini ve kültürel mirasını koruyarak, toplumsal bütünlüğün ve devamlılığın sağlanmasına katkıda bulunur.⁹¹

Törenin toplumsal düzeni sağlaması açısından tarihteki örneklerine rastlamamız mümkündür. Anadolu Selçukluları döneminde kurulan Ahilik teşkilatı, töreye dayalı bir yapıyla esnafın ekonomik faaliyetlerini düzenlemek ve denetlemek amacıyla kurulmuştur. Ahilik teşkilatının Ahi Evran tarafından kurulduğu kabul edilmekte ve kelimenin Arapça'da kardeşim anlamına gelen "Ahi" kelimesinden veya Türkçe'de eli açık, cömert, yiğit, delikanlı anlamlarına gelen "Akı" kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Bu teşkilat, esnaflar arasında dayanışma ve güveni teşvik ederek toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Ahilik teşkilatı, ekonomik faaliyetlerin yanı sıra devletin askerî faaliyetlerine de destek vermiştir. Osmanlı döneminin orta zamanlarında ise esnaflar, Ahilik teşkilatına benzer bir yapı olan Lonca sistemi etrafında toplanmıştır. Lonca sistemi, töreye dayalı olarak esnafların ekonomik faaliyetlerini organize etmek, denetlemek ve onların haklarını korumak amacıyla kurulmuş bir birliktir. Osmanlı İmparatorluğu'nda temel ekonomik faaliyetler; tarım, hayvancılık, ticaret ve çeşitli vergilerden oluşmakta olup, esnaflar, loncalar aracılığıyla üretim ve ticaret faaliyetlerini sürdürmüştür. Bursa'da "ipekçilik"; Kayseri, Manisa ve Tokat'ta "dericilik" gibi yerel sanayi faaliyetleri lonca sistemi ile desteklenmiştir. Lonca sistemi de tıpkı Ahilik teşkilatı gibi toplumsal düzeni ve ahlaki değerleri koruma amacını taşımış, esnaflar arasında dayanışma ve güveni pekiştirmiştir.⁹²

Konar göçer toplumların yerleşik hayata geçiş süreci, yalnızca ekonomik ve sosyal yapıların değil, aynı zamanda toplumsal törelerin ve ahlaki değerlerin de derin bir dönüşüm geçirdiği karmaşık bir süreçtir. Konar göçer yaşam tarzının dinamik yapısı, bireyler arasında güçlü sosyal bağlar ve dayanışma gerektirirken, yerleşik hayata geçiş yeni düzen ve sabitlik arayışını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, töreler toplumun kolektif kimliğini ve uyumunu koruma adına kritik bir rol oynamış, geleneksel normlar ve ahlaki değerler yeni yaşam koşullarına uyarlanarak toplumun düzenini sağlamıştır. Ahilik teşkilatı

⁹¹ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 317.

⁹² Yavuz Selim Pınarbaşı, *7 Töre*, Ergenekon Yayınları, İstanbul 2019, 79-80.

ve Lonca sistemi gibi töreye dayalı yapılar, bu dönüşümde önemli katkılar sağlayarak, toplumsal dayanışmayı ve birliği pekiştirmiştir. Türk toplumlarının konar göçer yaşamdan yerleşik hayata geçiş sürecinde törenin önemi, sadece toplumsal düzenin korunmasında değil, aynı zamanda kültürel kimliğin devamlılığının sağlanmasında da belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, töre kavramı, tarih boyunca Türk toplumlarının sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarını şekillendiren ve sürdürülebilirliğini sağlayan temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.3. TELEOLOJİK AÇIDAN TÖRE

Töre, Türk toplumun değerlerini, normlarını ve sosyal düzenini belirleyen geleneksel kurallar bütünüdür. Teleolojik yaklaşım, bu tür sosyal norm ve kuralların, toplumsal yaşamın amacına ve işlevine nasıl hizmet ettiğini anlamaya yönelik bir bakış açısı ortaya çıkarır. Bu bağlamda, törelerin toplumsal hedeflerle uyumlu olup olmadığını ve toplumsal düzeni nasıl sağladığını incelemek, bu normların nasıl işlediğini ve hangi amaçlara hizmet ettiğini anlamamıza yardımcı olur. Dolayısıyla teleolojik açıdan töreleri ele almak, bu normların toplumsal bütünlüğü ve bireylerin refahını nasıl desteklediğini anlamak için kritik bir perspektif sunar.

Teleolojik açıdan bakıldığında törenin en önemli amacı toplumun düzenini sağlamak, halkı ve yöneticileri belirli bir sistem içinde yönetmek ve bu düzeni korumaktır. Örneğin; Yusuf Has Hacib, beylerin memleketi düzenleyip idare etmek, halkı düzene sokup dünyayı temizlemek için atandığını belirtir.⁹³ Ayrıca, halkın idaresi ve beylerin işleri belirli bir töre ve usule göre yürütülmelidir.⁹⁴ Beyler, bu şekilde akıllı hareketleriyle memlekete hakim olmuş ve emirlerini dinletmişlerdir.⁹⁵ Bunun yanı sıra, halkın da töre ve usule vakıf olması gerektiği vurgulanır.⁹⁶ Beyler, kudretlerini bu töre ve usuller sayesinde yükseltir ve düşmanlarının başını ezer, ölçlerini alırlar.⁹⁷ Bu bağlamda, törenin rolü, sadece bireylerin ahlaki ve etik standartlara uymasını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal ve yönetsel düzeni de korumak ve geliştirmekle de ilgilidir. Yusuf Has Hacib'in vurguladığı üzere, beylerin ve halkın töre ve usullere riayet etmeleri, toplumun düzenli

⁹³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 699; b. 4009.

⁹⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 699; b. 4010.

⁹⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 699; b. 4011.

⁹⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 699; b. 4014.

⁹⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 699; b. 4015.

ve uyumlu bir şekilde işlemesi için kritik öneme sahiptir. Bu prensiplere uygun hareket eden yöneticiler, sadece kendi kudretlerini artırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal huzuru sağlayarak devletin güç ve otoritesini pekiştirirler. Bu şekilde, töre ve usuller hem bireysel hem de toplumsal düzeyde istikrar ve adaletin sağlanmasında temel bir rol oynar. Bu anlayış, tarihin çeşitli dönemlerinde toplumsal düzenin sürdürülmesinde törenin ne kadar merkezi bir rol oynadığını ve bu ilkelerin hem yönetim hem de bireysel davranışlar üzerindeki etkisini açıkça gözler önüne sermektedir.

Yusuf Has Hacib'e göre, bilgi ve bilgelik kavramlarının da törenin amacına ulaşmada kritik rolü vardır. Hacib, bilgi sahibi olmanın töreye uygun davranışları ve kişisel karakteri güçlendirdiğini belirtir.⁹⁸ Bilgi, toplumsal zorlukların ve gereksinimlerin anlaşılmasında önemli bir araçtır.⁹⁹ Ayrıca, bilgili kişilerin törenin gerektirdiği derin anlayışı ve yönetimi sağlayabileceği ifade edilir.¹⁰⁰ Bilgi eksikliği ise törenin amaçlarına ulaşmada bir engel teşkil eder.¹⁰¹ Bu itibarla, bilginin ve bilgelik ile törenin nasıl bir bütünlük oluşturduğunu, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği için gerekli olduğunu anlamış oluyorumuz.

Eski Türk toplumunda töre, adalet ve hukukun temelini oluşturan, toplumsal düzeni sağlayan bir sistemdir. Türk devlet geleneğinde, konar-göçer yaşam tarzına uygun olarak, yazılı olmayan ve sözlü olarak aktarılan bu hukuk ve ahlak normları, adaletin sağlanmasında ve toplumsal düzenin korunmasında kritik bir rol oynamıştır. Töre, sadece hukuki düzenlemelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda iktisadi hayatı, evlilik usullerini ve askeri düzeni de belirlemiştir. Halk, kağanına sadakatle bağlı kalmak ve devletin kurallarına uymak zorundaydı; aksi takdirde, töreye aykırı davranışlar cezalandırılırdı.¹⁰² Bu bağlamda, töre, toplumun bir arada düzenli bir şekilde yaşamasını sağlamak, bireylerin haklarını ve sorumluluklarını belirlemek ve adaleti temin etmek amacıyla var olmuştur.

Töre, toplumsal yasalar ve kurallar aracılığıyla bireylerin kurallara uymasını sağlayarak toplumsal düzenin korunmasını amaçlar. Her iki mekanizma da kendisine karşı gelenler için müeyyideler uygular ve amaç bireyi terbiye etmektir. İnsanların çevreleriyle

⁹⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 1082; b. 6606.

⁹⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 1082; b. 6607.

¹⁰⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 1082; b. 6608.

¹⁰¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 1082; b. 6609.

¹⁰² Salih Ayaz, *Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi S. B. E., Nevşehir 2021, 98-100.

uyumunu sağlayan gelenekler içinde ahlaki vurgusu yüksek ve yaptırım yönü genele göre daha kuvvetli bazı yasalar vardır. Geleneklerin bu yönüne vurgu yapmak amacıyla kullanılan "töre" ya da bazı bölgelerdeki ifadesiyle "adetler", nelerin yapılamayacağını ve yappanlara ne tür yasaların uygulanacağını gösterir. Töreler etkin biçimde uygulanır ve ihlalleri ya grup kınaması ve yaptırımıyla ya da ahlaki tutumların yasa haline geldiği durumlarda hukuki yollarla cezalandırılır. Bu nedenle, töre, toplumsal düzenin sağlanmasında ve bireylerin terbiye edilmesinde kritik bir rol oynar.¹⁰³

Törenin toplumsal düzeni sağlamanın yanında devleti ayakta tutma noktasında da kritik bir rolü vardır. Nitekim Orhun Yazıtlarında törelerin uygulanması durumunda devletin ve toplumun ayakta kalacağı belirtilir. “*Pek teşkilatsız Göktürk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş cesur kağan imiş buyruğu yine bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş*”¹⁰⁴ Tam aksine törelerin uygulanmaması durumunda ise devletin dağılacağı ve toplumun zayıflayacağı belirtilir. Özellikle devletin çöküş nedenleri arasında "akılsız hakanlar" ve "kötü beyler" gösterilir. “*Beyleri milleti ahenksiz olduğu için Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için aldatıcı olduğu için küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için Bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için Türk milleti ilk yaptığı ilini elden çıkarmış.*”¹⁰⁵ Bu bağlamda, törelerin uygulanması ve doğru liderlerin seçilmesi, devletin ve toplumun düzenini sağlamak için elzem olarak görülür.

Töreler, adaletin sağlanması için de bir mekanizma sunar. Suçu işleyen kişiye uygulanacak cezai müeyyidelerin topluluğun oy birliği veya liderin eğilimleri doğrultusunda verilmesi¹⁰⁶, adaletin topluluk tarafından sağlanmasını hedefler. Bu manada Türkler adalete düşkün bir toplumdur. Devlet kurulduğu anda töre, yani hukuk kurallarının hazırlanması bunun bir göstergesidir ve Orhun Yazıtlarında geçen “*ili tutup töreyi düzenlemiş*”¹⁰⁷, “*Türk milleti ilini, töreni kim bozabilir*”¹⁰⁸ gibi ifadeler örnek olarak verilebilir.

¹⁰³ Esra Aslan, *Töre Cinayetleri: Diyarbakır’da Göç Sonrası Töre* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi S. B. E., Diyarbakır 2007, 21-22.

¹⁰⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 3, 9.

¹⁰⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 6, 11.

¹⁰⁶ Mehmet Şükrü Nar, “Kültürel Hukuk: Geleneksel Kontrol Mekanizmaları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, s. 108, 2013, 273-290.

¹⁰⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 3, 9.

¹⁰⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 19, 41.

Eski Türklerde devlet yönetimi Kut anlayışına dayanıyordu. Kut anlayışı tanrı tarafından devleti yönetme yetkisi verilmiş olan kağana ait özel bir statüydü. Buna rağmen töreye uygun davranmayan kağandan yetkileri alınırdı. Töre, her durumda devleti yönetenlerden bile üstün bir yapıya sahipti. Bu yüzden Kağanlar halkı töreye uygun bir şekilde yönetmek zorundaydı. Bu durum kağanın halka karşı zorbalık yapmasına ve despotik bir saltanat sürmesine engel teşkil ediyordu. Bu manada töre sayesinde kişisel hak ve özgürlükler güvence altına alınır ve devletin adalet terazisi sağlam bir şekilde işlerdi. Böylece birey, kendini emniyette hisseder ve emniyette hisseden birey, töreye ve törenin uygulanmasından sorumlu olan hükümdar ve devlete sıkı sıkıya bağlanırdı. Bu durum, toplumsal dayanışmayı artırır ve toplumsal dayanışma da toplumsal varoluşu sağlardı. Kişisel özgürlüklerden hareketle toplumsal varoluşun temeli olan töre, devlet aracılığıyla gerçekleştirildiğinde, insanların devlete olan bağlılığı artardı.¹⁰⁹

Teleolojik açıdan töre, daha önce belirttiğimiz gibi, toplumun düzenini, refahını ve adaletini sağlama amacını taşıyan bir sistem olarak karşımıza çıkar. Eski Türk toplumunda töre, bireylerin davranışlarını şekillendiren, yöneticilerin halkı adil ve düzenli bir şekilde yönetmesini sağlayan ve devletin devamlılığını güvence altına alan temel bir yapıdır. Yusuf Has Hacib'in de vurguladığı gibi, bilgi ve bilgelik, töreye uygun davranışların geliştirilmesinde kritik bir rol oynar. Töreler, adaletin sağlanması, toplumsal uyumun korunması ve bireylerin ahlaki standartlara uyum göstermesi açısından merkezi bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, törelerin toplumsal bütünlük ve bireysel refah üzerindeki etkileri, sadece geçmişte değil, günümüzde de geçerliliğini koruyan evrensel prensipler olarak değerlendirilmelidir. Teleolojik perspektiften töreleri anlamak, toplumsal normların ve kuralların toplumun hedeflerine nasıl hizmet ettiğini ve bireylerin yaşamlarını nasıl şekillendirdiğini derinlemesine anlamamızı sağlar.

1.4. TÖRE- İL/DEVLET İLİŞKİSİ

Töre, toplumsal düzenin sağlanmasında ve toplumun bir arada tutulmasında hayati bir rol oynamış kadim bir kavramdır. Türk toplumlarının tarihsel gelişiminde, törenin il ve devlet kavramlarıyla olan ilişkisi, yöneticilerin meşruiyetini güçlendiren ve toplumsal dayanışmayı pekiştiren temel unsurlardan biri olmuştur. Bu bağlamda, töre, sadece

¹⁰⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları" *Tarih Dergisi*, s. 71, 2020, 29-50.

bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda devletin temel ilkelerinin ve işleyişinin belirlenmesinde de önemli bir referans noktası olmuştur. Bu bölümde, törenin devletin kuruluşu, yönetimi ve meşruiyeti üzerindeki etkileri incelenerek, töre ile devlet arasındaki derin ve karmaşık bağ ele alınacaktır.

"İl" kavramı üzerine yapılan çeşitli akademik çalışmalarda, bu terim farklı uzmanlar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin; V. Thomsen'e göre; siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet, Gabain'e göre; ülke, imparatorluk, iktidar veya hükümet, Giraud'a göre; teşkilatlı devlet, imparatorluk, siyasi hâkimiyet, Clauson'a göre ise; bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik anlamlarına gelmektedir. Bu tanımlar, özellikle onlu sisteme dayalı ordu düzeni ile merkezden idaresi mümkün kılınan, aşiret karakterlerinden farklı, bir devlet başkanının sorumluluğu altında organize olmuş bir yapıyı ifade eder. Eski Türk ili, arazisi (ulus), birleşmiş halkı (boy, kün), müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluş olarak tanımlanabilir.¹¹⁰

Eski Türk tarihiyle ilgili olarak "el/il" kavramı, Türklerin kendi devletlerine verdikleri bir isim olarak yorumlanmaktadır. Gumilöv'a göre bu kavramın anlamı üzerine farklı görüşler bulunmakta olup, S.Y. Malov'a göre "el," "kabile birliği" ve "devlet, halk" anlamlarını ifade ederken; Radloff, Melioranski, Barthold, Thomsen ve Hirth de bu görüşü desteklemektedir. Bununla birlikte, Bernchtam "el"i "aristokrat yapının ve geleneksel kabile teşkilatının şekillendirdiği farklı kabilelerin aristokrat sınıfının birleşimi" olarak tarif etmektedir. "El" kelimesi, devlet teşkilatını ve halkı ifade etmenin yanı sıra, bazı kaynaklarda "Türk" tanımlaması yerine de kullanılmıştır. Buna ek olarak, "el/il" kavramı, diğer kabileleri kuvvet zoruyla itaat altına almak anlamına da gelir ve bu nedenle Latince "imperium" veya Rusça "derjava" terimleriyle karşılaştırılabilir.¹¹¹

Batı Oğuzlar'da il terimi 'göçebe bir topluluk' anlamına gelir. Ancak sadece bağımsız bir topluluğa il denilebilir; bu topluluk kesinlikle bağımsız bir topluluktur. Bu bağımsız topluluğun yönetimi altındaki halklara ise kara budun denir. Kara budun, ulus, oymak, gün gibi terimlerle ifade edilir.¹¹²

¹¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 233.

¹¹¹ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, (4. Baskı), (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, 134-136.

¹¹² Gökarp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, 125.

Orhun Yazıtları'nda il kelimesi pek çok yerde geçmektedir ve devlet anlamında kullanılmıştır. “*Kırk artukı yeti yolu sülemiş yegirmi süngüş süngüşmiş tengri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmüş*”¹¹³ Günümüz Türkçesiyle: “*kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış. Tanrı öyle buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, kağanlıyı kağansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş*”.¹¹⁴ Aynı zamanda Divanu Lugati't-Türk'de de il kavramı barış olarak geçmektedir.¹¹⁵ Bu iki anlam yani, devlet ve barış kavramları Ziya Gökalp'e göre Türklerin devlet kurmalarının sebebidir. Bu anlamda eski Türklerde "il" kelimesi, barışa dayalı bir devlet sistemi anlamına gelir. Bu sistemde, aşiret kavgaları ve kan davaları yasaklanmış, "il dini" adını verdikleri bir dinle boylar arasında barış sağlanmıştır. Hatta Türkler, bu "il dini" sayesinde Asya ve Avrupa'da barışı tesis etmiş ve devletler kurmuşlardır. Bu bağlamda, "il" kavramı, bir milletin içindeki barışın ve siyasi birliğin temelini oluşturur.¹¹⁶ Bu durumu değerlendirdiğimizde, Töre, toplumun bir arada barış içinde yaşamasını sağlamak için belirlenen kurallar ve uygulamalar bütünüdür. Bu nedenle, Türklerin barışa önem vermesi, doğrudan doğruya töreden gelen bir değerdir. Bu bağlamda, "il" kavramı içindeki barış ve siyasi birlik, törenin öngördüğü sosyal düzen ve adalet anlayışının bir yansımasıdır. Töre sayesinde, Türk toplumu içindeki barış hem bireyler arası ilişkilerde hem de devlet yapısında korunmuş ve bu barışçıl anlayış, Türklerin geniş coğrafyalarda devletler kurmalarını ve bu devletlerde uzun süre barış ve düzeni sağlamalarını mümkün kılmıştır.

Orhun Kitabeleri, eski Türk toplumunda hükümdarın egemenliğini Tanrı'dan aldığı ve bu egemenliği sürdürmenin temel yolunun töreyi belirlemek olduğunu açıkça ortaya koyar. Burada "töre," devletin düzenini, yasalarını ve toplumsal normlarını ifade eder. Han, töreyi belirleyerek devletin (il) varlığını ve devamlılığını sağlar. Bu bağlamda, devletin gücü ve meşruiyeti, töreyi yaşatan ve uygulayan hanın otoritesine bağlıdır. Orta Asya ve Moğol-Türk topluluklarında bu ilke, geniş bir imparatorluk kuran Cengiz Han örneğinde de görülür. Cengiz Han, dünya imparatoru ilan edildiğinde, kendi töre sistemi olan Yasa'yı yürürlüğe koyarak, devletin temellerini ve yönetim ilkelerini

¹¹³ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 15, 12.

¹¹⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 15, 13.

¹¹⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divanu Lugati't-Türk*, 664.

¹¹⁶ Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekamülü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 9-13.

sağlamlaştırmıştır.¹¹⁷ Hükümdarın töreyi belirlemesinin yanı sıra bir diğer önemli görevi, ülkesini ekonomik refaha kavuşturmaktır. Ayrıca, hükümdarın her zaman uyanık ve tedbirli olması gerekmektedir. İyi bir Kağan, milletin itibarını yüceltmelidir. Tarihte Mısır firavunları, İran şahları ve Avrupa kralları kendi zaferlerini kutlamak ya da tanrılara güçlerini göstermek için insanları katlederken, Türk kağanları sadece milletlerinin şanını ve refahını düşünmüşlerdir. Bu nedenle, bir devlet var olduğunda, dört bir yöndeki herkes bu devletin gücünden haberdar olmalıdır. Türk kağanları, yaptıkları işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek durumları sonraki nesillere aktarmayı da görev bilmişlerdir. Ancak kağanlar, tüm bu görevleri yerine getirirken tek başlarına mutlak karar verici olmamışlardır. Hesap verdikleri ve danıştıkları bir devlet meclisi, yani kurultay, mevcuttur. Türk devletinde hükümdarlar en yetkili kişiler olarak görülse de kurultayın aldığı kararlar bağlayıcıdır ve kağanlar dahi bu kararları değiştiremezlerdi. Aksi halde, kadim törelere uymayan bir kağan, sıradan bir vatandaş gibi cezalandırılabilir, bu da onun imtiyazsız olduğunu gösterirdi.¹¹⁸

Hilmi Ziya Ülken, Türk toplumunun hukuki, siyasi, idari ve sosyal düzenini tanımlayan "töre" kavramını, devletin (il) yapısı ve devamlılığı açısından ele alır. Töre, sadece bir hukuk sistemi değil, aynı zamanda devletin temel dayanağıdır. Ülken'e göre, töre yazılı olmamakla birlikte, Türk toplumunun hafızasında ve yaşamında sarsılmaz bir yere sahiptir. Devletin (il) varlığı ve düzeni, töreye bağlıdır; töre, devletin hukukî ve idarî yapısını şekillendirir. Ülken bu durumu şöyle açıklar:

"Türklerin hukuki, cezai, siyasi, idari, hasılı içtimai bütün sarsılmaz ve daimî kanunlarına töre denir. Töre kâğıt üzerinde yazılı değildir ve hiçbir zaman da (tümü) yazılmamıştır. Lakin Türkmen'in hafızasında harfî harfine yaşayan bu âdet ve teamül kadar hiçbir kanun ve nizam yoktur. Töreye 'yasak' ve 'tüzük' de diyorlardı. İlk Hanlar sonradan bunun bazı kısımlarını Kutadgu Bilig'te kâğıda geçirmişlerdir. Cengiz, Oğuz yasasını düstur saydı. Timurlenk ve Babur, Oğuz tüzüklerini kaleme alarak kitap haline koydular. Cengiz'in

¹¹⁷ Halil İnalcık- Bülent Arı -Selim Aslantaş, *Adalet Kitabı*, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, 77-78

¹¹⁸ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 45.

yasağı temel ilkelerini Oğuz töresinden almakla beraber Moğol ananesinin aşiret zihniyetinden pek çok şeyler de karışmıştır.”¹¹⁹

Ziya Gökalp, Türk devlet anlayışında il (devlet) ve töre (kanun) kavramlarının bir-biriyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu vurgular. Töre, yalnızca yazılı kanunları değil, aynı zamanda yazılmamış gelenekleri de kapsayan geniş bir kavramdır. Gökalp’e göre, töre sadece hukukî kuralları değil, aynı zamanda dinî ve ahlâkî kuralları da içerir. Bu bağlamda, Türk töresi, eski Türklerin atalarından miras kalan tüm kuralların bütünü olarak kabul edilir. Töre ve il birlikte anıldığında, töre devletin temeli olarak görülür; devletin (il) varlığı, töreye dayanır ve bu töre, toplumu hem hukukî hem de ahlâkî açıdan yönlendirir.¹²⁰

Eski Türkler, İl gider, töre kalır derlerdi. Türk toplumunun özüne işlemiş olan bu gelenek ve hukuk kuralları, toplumun devamlılığını sağlayan yegâne yoldu.¹²¹ Bu durum törenin eski Türk toplumundaki kalıcı ve belirleyici rolünü vurgular. Töre, devletin geçici yapısına karşılık gelen, toplumun temellerini oluşturan ve onun varlığını sürdüren bir öğedir. Türklerin özüne işlemiş olan bu gelenek ve hukuk kuralları, toplumun devamlılığını ve düzenini sağlamakta hayati bir önem taşır. Burada "il gider, töre kalır" sözü, devletin yok olabileceği, ancak törenin kalıcı olduğu anlamına gelir; yani devletin varlığı töreye dayalıdır ve töre var oldukça toplum da varlığını sürdürecektir.

Töre, kağanlar ve devletin kurucuları tarafından düzenlenir ve yeniden yapılandırılırdı. Bu durum, törenin ilahi bir kaynaktan gelmediğini, aksine devletin kurucu liderleri tarafından insan eliyle şekillendirildiğini gösterir. Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan'ın, töreyi yeniden düzenleyerek milletleri yönettiği ifadesi, törenin doğrudan devlet otoritesi ve liderleri tarafından belirlendiğini ve uygulandığını ifade eder. Bu bağlamda, töre, toplumun ihtiyaçlarına ve devletin yapısına göre yeniden şekillendirilebilen dinamik bir kural seti olarak karşımıza çıkar. Törenin kurucuları ve düzenleyicileri, devletin temellerini atan liderlerdir; bu da törenin insan eliyle yapılan, sürekli yenilenebilen bir yapı olduğunu kanıtlar.¹²²

¹¹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 50-52.

¹²⁰ Gökalp, *Türk Töresi*, 21.

¹²¹ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, 32.

¹²² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 130-131.

Osmanlı İmparatorluğunda buna benzer bir durumu görmekteyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunların hazırlanma ve yürürlüğe girme sürecinde padişahın merkezi rolü bulunmaktadır. Kanunlar, uzmanlar tarafından teknik olarak hazırlanmakta, ancak bu kanunlar padişahın onayını aldıktan sonra yasal geçerlilik kazanmaktadır. Padişahın iradesi, kanunların nihai şekillenmesinde belirleyici olup, bir padişah tahta geçtiğinde mevcut kanunları tasdik edebilir veya gerekli görürse yeni kanunlar çıkarabilir. Bu nedenle, kanunlar padişahın arzu ve iradesinden güç almaktadır.¹²³

Hun hükümdarı Mete'nin yönetiminde, töreye dayalı bir devlet yapısının ne kadar etkili olduğunu açıkça görmekteyiz. Mete, devleti organize ederken töreyi temel almış ve bu geleneksel kanunlar çerçevesinde hareket etmiştir. Benzer şekilde, Cengiz Han ve oğulları da fethedilen bölgelerde töreye uygun olarak kabileleri yeniden organize etmiş ve bu düzenlemelerle güçlü ordular oluşturmuşlardır. Bu tür örfî kanunlar, bozkırlarda binlerce yıl boyunca yaşamış ve kağanlar tarafından devletin temel taşı olarak kabul edilmiştir. Töre, sadece halkın sosyal yapısında değil, aynı zamanda devlet yönetiminde de önemli bir rol oynamış; bu yüzden kağanlar, törenin taşıyıcısı olarak görülmüştür. Bu durum, törenin devletin temel yapı taşlarından biri olduğunu ve yönetim anlayışını nasıl şekillendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.¹²⁴

Erol Güngör, devletin sağlam gelenekler üzerine kurulu olduğunu ve idare sanatının yazılı kanunlardan ziyade gelenekler ve tatbikat yoluyla öğrenildiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, törenin devlet yapısı ve yönetimi üzerindeki derin etkisini ortaya koyar. Güngör'e göre, töre yazılı kanunlardan daha güçlü ve değiştirilemezdir; bu nedenle devletin temel dayanağını oluşturur. Onun bu düşünceleri, Türk devlet geleneğinde törenin hukuki ve idari sistem üzerindeki önemini vurgular.¹²⁵

Töre, Türk devlet geleneğinde yalnızca toplumsal düzenin korunmasında değil, aynı zamanda devletin meşruiyetinin sağlanmasında ve yönetim yapısının şekillenmesinde de temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Tarihsel süreç içinde, töre, yazılı kanunlardan daha güçlü ve kalıcı bir yapı olarak, devletin hukuki ve idari sisteminin temel dayanağı olmuştur. Erol Güngör'ün de vurguladığı gibi, töre, geleneksel yönetim sanatının

¹²³ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, 54-55.

¹²⁴ Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 112.

¹²⁵ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, 130-131

temelini oluşturarak, devletin varlığını ve devamlılığını sağlamıştır. Bu bağlamda, töre ile il arasındaki ilişki, Türk devlet geleneğinin derin ve karmaşık yapısını anlamak için kritik bir perspektif sunar. Sonuç olarak, töre, Türk toplumunda sadece bir hukuki normlar bütünü olarak değil, aynı zamanda devletin ve toplumsal düzenin sürdürülmesinde vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilmiştir. Bu, törenin Türk devlet geleneğinde neden bu kadar önemli bir yer tuttuğunu ve onun hem geçmişte hem de günümüzde neden güçlü bir referans noktası olmaya devam ettiğini açıklamaktadır.

1.5. TÖRE – DİN İLİŞKİSİ

Töre ve din kavramları, Türk toplumunun sosyal yapısını ve ahlaki değerlerini derinden şekillendiren iki temel unsur olarak öne çıkar. İslamiyet öncesi dönemde töre, Türklerin sosyal düzenini ve hukuki normlarını belirleyen temel bir sistem olarak işlev görmüştür. Ancak İslamiyet'in kabulüyle birlikte, dinin ahlaki ve hukuki ilkeleri töreyle iç içe geçerek yeni bir toplumsal yapının inşasında önemli rol oynamıştır. Bu başlık altında, töre ve din arasındaki etkileşim incelenecek; bu iki kavramın Türk toplumunun sosyal ve kültürel yaşamını nasıl şekillendirdiği ve birbirleriyle nasıl uyum sağladığı tarihsel ve sosyolojik bir perspektifle ele alınacaktır.

Din kelimesi, köken olarak Arapçadan gelir ve sözlük anlamı olarak; "gelenek ve görenek, ceza ve karşılık, ödül, itaat, hesap verme, boyun eğme, egemenlik ve üstünlük, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve emir, kabul edilen ibadet, " gibi çeşitli anlamları ifade eder. Batı dillerindeki karşılığı olan religion terimi ise Latince kökenlidir ve "bir şeyi görev edinmek, tekrar tekrar okumak veya yapmak" ve "insanları Tanrı'ya bağlayan bağ" anlamlarına gelir. Kavramın farklı anlamları incelendiğinde, iki yönlü bir tanımlama öne çıkar: İlk olarak, insanı yaratanına bağlayan iman; ikinci olarak, bu bağın sonucu olarak belirli davranışları dikkatle yerine getirme gibi özellikler vurgulanır.¹²⁶

İslamiyet'in kabulüyle birlikte, bu yeni dinin deyim ve anlayışları, eski Türk gelenekleriyle ustaca yorumlanmış ve töreye entegre edilmiştir. Özellikle Kutadgu Bilig gibi eserlerde, bu uyumun somut örnekleri yer alır. Eserdeki Kül Togdı karakteri, töreyi temsil eder ve bu temsil, İslam ahlakının eski Türk töresiyle nasıl bütünleştiğini gösterir.

¹²⁶ Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 312.

Bununla birlikte, Buda dinine inanmış olan müminler, törede toplanmış ve yığılmış kişiler olarak anılırken, töresiz olanlar ise din ve ahlaka aykırı davranışlar sergileyenler olarak değerlendirilmiştir. Yani, Göktürklerin büyük devlet geleneğindeki töre ile ilgili anlayışlar, olduğu gibi yeni din ve düşüncelere uygulanmıştır. Ancak Uygurlarda büyük bir imparatorluğun kalmamasıyla birlikte, bu geleneğin yerini din ve ahlak kaideleri almıştır. Bu durum, Osmanlı döneminde ve Anadolu'da töre anlayışının nasıl derin bir tesirle devam ettiğini gözler önüne serer; bir dinin bütün kaideleri töre içinde toplanmış ve böylece töre, dinin kurallarını kapsayan bir yapı haline gelmiştir.¹²⁷

Anadolu ve Osmanlı toplumlarında, töre ile dini ahlak zaman zaman birleştirilmek istenmesine rağmen, bu iki kavramın uyumu kendiliğinden sağlanmıştır. Türk örf ve adetlerinin büyük bir çoğunluğu İslamiyet'e aykırı olmadığı için, dini ahlak ile doğal bir şekilde birleşmiş ve toplumsal hayatta yerini bulmuştur. Kâtip Çelebi'nin Mizanül- Hakk adlı eserinde belirttiği gibi, İslamiyet'e aykırı düşmeyen batıl inançları zorla değiştirmeye gerek yoktur;¹²⁸ Anadolu'daki İslami mezhepler de bu inanç ve uygulamaları kendi bünyelerinde kaynaştırarak yaşatmıştır. Ancak Orta Asya Türklerinde durum farklıdır; orada Çingiz Han Yasası gibi eski yasaların uygulanması zorunlu kılınmış ve bu da töre ile din arasında zaman zaman çatışmalara yol açmıştır. Bu farklılık, Anadolu ve Orta Asya Türk toplumlarının töre ve din ilişkisine yaklaşımlarını ortaya koyan önemli bir ayrımdır.¹²⁹

Anadolu'da Türklerin İslami kaide ve prensiplerle olan ilişkisi, töre ile dini ahlak arasında genel olarak bir uyum içinde gerçekleşmiştir. İslam fıkhi, birçok yönden anlaşılması zor olsa da Anadolu'daki Türkler için büyük bir uyumsuzluk yaratmamıştır. Eski Türk törelerinden bazıları, İslamiyet'in kabulüyle birlikte doğal olarak terk edilmiştir; örneğin, kadınların babalarının malından hak iddia edememesi gibi gelenekler Anadolu'da kalmamış ve İslami prensiplerle uyum sağlanmıştır. Aynı şekilde, boşanma (talak) gibi bazı İslami hükümler de Anadolu'da sessizce geçirilmiş, halk bu konuda ciddi bir uygulama geliştirmemiştir.¹³⁰ Bu durum, töre ve dinin Anadolu'daki Türk toplumlarında nasıl kaynaştığını ve toplumsal hayata nasıl yansıdığını göstermektedir.

¹²⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 308-309.

¹²⁸ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l Hak fî İhtiyari'l Hak* (3. Baskı), (Çev.: Süleyman Uludağ- Mustafa Kara), Marifet Yayınları, İstanbul 2001, 99.

¹²⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 310.

¹³⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 311.

Eski Türk idarecileri görevlerini eksiksiz yerine getirdiklerinde Tanrının izniyle ifadesini kullanırlardı. Bununla birlikte, kutsal kabul edilen yer-sular tanrısal bir niteliğe sahip olmayıp, bu tanımlamanın kavramsal analiz eksikliği ya da hatalı bir anlayıştan kaynaklandığı savunulmaktadır. Oğuzlar, İslamiyet'ten önce de tek bir Tanrıya inanırlardı. Ayrıca, tüm Türk topluluklarında yer-sulara bir kutsallık atfedilmesi, kadim bir gelenektir. Oğuzlara göre bu yer-sular temiz ve kutludur; bu yüzden bu temiz ve kutlu suyu kirletmenin felakete yol açacağına veya uğursuzluk getireceğine inanılır. Kutsal kabul edilen suya giren kişilere cezai müeyyideler uygulanması da bu inancın bir yansımasıdır.¹³¹ Geleneksel Türk dini inançları içinde kutsal kabul edilen unsurların yer alması, töre ve din arasındaki derin bağlantıyı göstermektedir.

Göktürk Devleti'nin adı, eski Türklerde Gök kelimesinin Tanrı kavramıyla özdeşleştirilmesiyle derin bir anlam taşır. Orhun Yazıtlarında sıkça vurgulanan Gök Tanrı ifadesi, devletin ilahi bir nizam üzerine kurulduğunu ve bu nizamın töre ile doğrudan ilişkili olduğunu gösterir. Bilge Kağan'ın yazıtlarda geçen "*Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan, bu zamanda oturdum*"¹³² ifadesi, kağanın yönetiminin Tanrı'nın iradesiyle gerçekleştiğini vurgular. Bu bağlamda, Göktürk Devleti'nin yönetimi ve toplumsal düzeni, Tanrı'nın yasası olarak kabul edilen töreye dayanır. Bu durum, devletin adında geçen Gök kelimesinin, Tanrı'nın buyruğu ve düzeniyle uyumlu bir şekilde, ilahi bir nizamı temsil ettiğini ortaya koyar. Göktürk adı, böylece Tanrı'nın nizamını ve töreyi bir araya getirerek, devletin ideolojik temelini ve toplumsal düzenini şekillendirir. Öte yandan Bilge Kağan ve Tonyukuk'un, Budizm ve Taoizm gibi yabancı dinlerin etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik çabaları,¹³³ Göktürk Devleti'nin töreyi ve Tanrı inancını koruma konusundaki kararlılığını açıkça ortaya koyar. Bu durum, törenin sadece toplumsal düzeni sağlayan bir yasa değil, aynı zamanda Tanrı inancıyla derin bir bağa sahip olduğunu gösterir. Göktürk Devleti'nin ideolojisinin temelinde, töre ile Tanrı inancının iç içe geçtiği bir düzen yatmakta olup, bu düzenin korunması, devletin varlığını ve bütünlüğünü sürdürmesi için hayati bir önem taşır.

¹³¹ Mehmet Mustafa Erkal, *Dinler Tarihi Açısından Töre Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S. B. E., Ankara 2018, 82.

¹³² Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Güney 1, 3.

¹³³ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978, 22.

Kırgız ve Kazak toplumları, göçebe yaşam tarzını sürdüren ve Ehli Sünnet inancına bağlı kalan topluluklar olarak, dini inançlarını titizlikle yerine getirirken günlük yaşantılarında töre hükümlerine öncelik vermişlerdir. Barak Batır adındaki Kazak sultanı ile Buharalı âlimler arasında geçen olay, töre ve din arasındaki ilişkinin bu toplumlar için nasıl bir denge oluşturduğunu açıkça ortaya koyar. Âlimlerin, sultanın verdiği bir kararı İslam'ın kurallarına uygun bulmayarak müdahale etmeleri üzerine Barak Batır, İslam'ın beş şartını yerine getirdiklerini, ancak diğer dünyevi işlerde törelerine göre hareket etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.¹³⁴ Bu olay, törenin sosyal düzen ve hukuk sistemi üzerindeki etkisini, dini kurallar karşısındaki özerkliğini ve önemini gösterir. Türk toplumlarında töre, dini inançlarla uyum içinde var olmakla birlikte, özellikle dünyevi meselelerde belirleyici bir rol oynar ve hatta bazı durumlarda dinin belirli hükümlerinin önüne geçer.

Türk topluluklarının dini kabul ettikten sonra bile geleneksel töre hükümlerini koruma ve uygulama eğiliminde oldukları görülür. Hazar Türkleri, Yahudiliği din olarak benimsemelerine rağmen, hukuki meselelerde Yahudi dini kurallarını değil, kendi geleneksel törelerini esas almışlardır. Bu durum, Türk toplumlarında törenin, dini inançlardan bağımsız hukuki ve sosyal düzenin temel dayanağı olarak kabul edildiğini gösterir. Din ile töre arasında bir çatışma olduğunda, Türk toplumları genellikle töreyi öncelikli kabul etmiş, dini hükümleri ise töreye uyacak şekilde yorumlama veya uygulama yoluna gitmişlerdir.¹³⁵ Bu ilişki, törenin Türk toplumlarının sosyal ve hukuki yapısındaki kalıcılığını ve önemini vurgular.

Türk toplumlarında töre ve din arasındaki ilişki, birbirini tamamlayan ve zaman zaman çatışan iki güçlü unsur olarak karşımıza çıkar. İslamiyet'in kabulüyle birlikte, töre ve dinin birlikte var olma çabası, Türk kültürünün kendine özgü bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Töre, dini kurallarla uyum içinde var olmasına rağmen, özellikle sosyal ve hukuki konularda, yer yer dinin önüne geçebilmiştir. Bu durum, törenin Türk toplumlarının kimliğini ve sosyal düzenini koruma konusundaki önemini göstermektedir. Türk tarihinde, töre ve dinin bir arada nasıl şekillendiği ve toplumsal yaşamda nasıl bir denge kurulduğu, kültürel mirasın korunması ve yeni koşullara uyum sağlanması

¹³⁴ Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler I-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, II/223-228.

¹³⁵ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I-II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, I/84.

açısından önemli bir örnek teşkil eder. Bu ilişki, Türk toplumlarının geçmişten bugüne taşıdığı geleneksel değerlerin ve dini inançların, sosyal yapı üzerinde ne kadar derin ve kalıcı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

1.6. TÖRE- AHLAK İLİŞKİSİ

Türk toplumunun tarih boyunca oluşturduğu ve uyguladığı sosyal düzenin temeli olarak kabul edilen töre, ahlaki değerlerle sıkı bir ilişki içindedir. Töre, toplumun düzenini sağlayan yazısız kurallar bütünü olarak ortaya çıkarken, ahlak bu kuralların dayandığı evrensel değerler ve ilkelerle şekillenir. Bu bağlamda, töre ve ahlak, bireylerin davranışlarını düzenlemede birbirini tamamlayan unsurlar olarak karşımıza çıkar. Bu bölümde, töre ve ahlakın birbirleriyle olan etkileşimi ve bu etkileşimin Türk toplumunun sosyal yapısındaki yeri incelenecektir.

Töre, Türk toplumunun sosyal hayatını düzenleyen ve köklü bir geçmişe sahip olan yazılı olmayan kurallar bütünüdür. Ziya Gökalp, törenin yalnızca hukuki değil, aynı zamanda dini ve ahlaki bir boyutu olduğunu ifade eder ve bu kavramın Türk milletine atalarından miras kaldığını vurgular. Eski Türk Yazıtlarında töre, toplumun düzenini sağlayan ve sosyal hayatı şekillendiren bir normlar bütünü olarak tanımlanır. Töre, Türk toplumunda sosyal bütünleşmenin temelini oluşturan ahlaki değerleri ve sosyal kontrol mekanizmalarını barındırır. Bu kapsamda, töre ile ahlak arasındaki ilişki, toplumun ortak değerlerini koruma ve bireylerin sosyal yaşamlarını düzenleme noktasında önemli bir bağ oluşturur. Töre, zamanla değişen sosyal koşullara uyum sağlasa da özünde taşıdığı ahlaki değerler sayesinde, toplumsal dayanışma, adalet ve düzenin korunmasında kritik bir rol oynar. Töre, aynı zamanda bireyin sosyal hayatındaki davranışlarını belirleyen ve toplumun genel kabul gören doğrularını içeren bir değerler toplamıdır.¹³⁶

Kutadgu Bilig’de töre, adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık gibi evrensel değerlere dayanır. Bu değerler, törenin temel ilkelerini oluşturur: Könilik (adalet), Uzluk (iyilik, faydalık), Tuzluk (eşitlik) ve Kişilik (insanlık, universallık).¹³⁷ Bu ilkeler, toplumun ahlaki düzenini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bireylerin bir arada yaşama biçimini de belirler. Törenin bu dört temel ilkeye dayalı yapısı, onun evrensel bir normlar bütünü

¹³⁶ Kürşat Efe, “Atasözlerinde Töre”, *International Journal of Language Academy*, 5 (21), 2019, 348-375.

¹³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 247.

olarak kabul edilmesini sağlar. Adaletin, iyiliğin, eşitliğin ve insanlığın birleştiği bu düzen, törenin ahlaki ve sosyal hayatta ne denli önemli bir yer tuttuğunu açıkça ortaya koyar.

Kutadgu Bilig’de geçen:

“Beylik çok iyi bir şeydir; fakat daha iyi olan yasadır ve onu doğru uygulamak gerekir.

Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, halk için o kadar kutlu bir devir ve hayat başlar.”¹³⁸

Beyitler töre ve ahlak ilişkisini güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Törenin (yasaların) doğru bir şekilde uygulanması, bir liderin ahlaki duruşuyla birleştiğinde, toplumun refah ve huzur içinde yaşamasını sağlar. Bu da törenin, sadece bir yönetim aracı değil, aynı zamanda toplumun ahlaki düzenini kuran ve koruyan bir sistem olduğunu gösterir. Ayrıca:

"Bak, benim doğam da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru olan eğrilirse, kıyamet kopar.”¹³⁹

Beyiti, törenin doğruluğa ve adalete olan bağlılığını vurgular. Töre, adaletin ve doğruluğun korunmasını ön planda tutar ve bu ilkelerin bozulması toplumsal dengeyi tehdit eder. Aynı şekilde:

"Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam.”¹⁴⁰

İfadesi, törenin eşitlik ilkesini yansıtır. Burada, toplumsal statü gözetmeksizin herkese eşit davranılması gerektiği belirtilir, bu da törenin ahlaki yönünü pekiştirir. Beyitte yer alan:

"Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayan kişinin işini uzatmam.”¹⁴¹

İfadesi ise, adaletin hızlı ve kararlı bir şekilde uygulanmasını vurgular. Bu, törenin etkinliğini ve ahlaki sorumluluğunu gösterir. Totalde, bu beyitler, törenin adalet ve eşitlik

¹³⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 159; b. 454-455.

¹³⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 221; b. 808.

¹⁴⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 221; b. 809.

¹⁴¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 221; b. 811.

gibi ahlaki değerlerle nasıl uyum sağladığını ve bu değerlerin toplumsal düzenin sağlanmasındaki rolünü açıkça ortaya koyar.

Göktürk yazıtlarındaki "törü" kavramı, yasalar ve örflerden kaynaklanan bir devlet düzeni ve gücü olarak tanımlanırken, bu durum törenin ahlak ve hukuki düzenle olan yakın ilişkisini ortaya koyar. Ayrıca, Çin kültüründe önemli bir yer tutan seremoni ve ahlak kuralları (Li ve Yi prensipleri), Uygur Türkleri tarafından "törü" ve "törülüg" olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu durum, törenin ahlaki boyutunun farklı kültürlerden etkilenecek zenginleştiğini ve Türk toplumunda ahlaki düzenin bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda töre hem toplumsal adaletin sağlanmasında hem de ahlaki ilkelerin yaşatılmasında önemli bir rol üstlenir.¹⁴²

Türklerde töre, Tanrı'ya dayalı bir adalet anlayışı çerçevesinde ele alınmaktadır. Törenin ahlaki bir düzen olarak, iyi olanların Tanrı tarafından kutlandığı ve ödüllendirildiği, kötü olanların ise cezalandırıldığı bir sistem olarak algılanmıştır. Bu bağlamda ceza, halkı ve ahlakı iyileştirmek, doğru yola yönlendirmek amacıyla verilmiştir. Ayrıca, gerçek töre bir bakıma Tanrı düzenine dayanan bir anlayış içinde düşünülmüştür. Bu yaklaşım, törenin sadece bir hukuk düzeni değil, aynı zamanda ahlaki bir düzeni koruma işlevi gördüğünü ortaya koyar.¹⁴³

Türk töresinin temeli, topluluk disiplini ile aile düzeniydi. Göktürk Hakanı İşbara Kağan'ın Çin'e yazdığı mektupta, "*bizim adet ve geleneklerimiz, çok eski çağlardan beri oluşmuştur. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez,*"¹⁴⁴ sözleri, Türk geleneklerinin ne denli köklü ve değişmez olduğunu gösterir. Bu gelenekler, sadece toplumsal düzeni korumakla kalmamış, aynı zamanda aile içindeki disiplinin de temelini oluşturmuştur. Bu düzenin sert ve kesin kurallara dayandığı, Çin tarihçileri tarafından da dile getirilmiştir. Göktürklerin aile kanunlarının sertliği, onların ahlak anlayışının toplumsal düzen ve disiplinden ayrı düşünülmemeyeceğini gösterir.

Ahlak, Türk toplumunda topluluk ve aile düzeni ile törelerin kişilikler üzerinde yarattığı bir oluşma ve gelişme olarak karşımıza çıkar. Göktürklerde ahlak, bir "devlet ah-

¹⁴² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 308.

¹⁴³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 309.

¹⁴⁴ Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 1997, 28.

lakı" olarak değerlendirilir; bu ahlak, devlet ve topluluk hayatına uyma derecesiyle ölçülürdü. Çin kaynaklarında, Türklerin halkının "basit ve namuslu" insanlar olarak tanımlanması, onların töre ve ahlak anlayışının sadeliğini ve anlaşılabilir olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda, töre ile ahlak arasındaki ilişki, bireylerin topluma uyum sağlama ve bu uyum içinde ahlaklı bireyler olarak yetişme süreci ile doğrudan bağlantılıdır.¹⁴⁵

Hunlar döneminde de ahlakın toplumsal düzenin bir yansıması olarak görülmesi dikkat çeker. Hun prensinin, Çin'de esir düştükten sonra bile ahlaki değerlerini koruyarak, sarayda sergilediği nezaket ve disiplin, Türk ahlakının derin köklerini ve töre ile olan sıkı bağını gösterir. Bu durum, Türk toplumunda törenin, ahlaki değerleri ve bireylerin karakterini şekillendiren bir güç olarak ne kadar önemli olduğunu vurgular.¹⁴⁶

Ziya Gökalp'in belirttiği üzere, Türk kelimesi töreli anlamına gelmektedir.¹⁴⁷ Bu bağlamda, töre kavramının içerdiği tüm anlamlar Türk kelimesine de atfedilebilir. Bu doğrultuda, Göktürk adı, Gök'ün Töresi, Gök'ün Yasası veya Tanrı'nın Nizamı şeklinde yorumlanabilir. Göktürk Devleti'nin ismi, sadece bir etnik kimliği değil, aynı zamanda Tanrı'nın belirlediği ilahi düzeni ve bu düzenin toplumsal yaşamdaki yansımasını ifade eder. Böylece, Göktürk adı, devletin ilahi bir düzen ve töreye dayalı bir yönetim anlayışını temsil eder.

Töre ve ahlak, Türk toplumunun sosyal yapısında derin köklere sahip iki temel kavramdır. Bu bölümde ele alındığı gibi, töre toplumsal düzeni sağlayan yazısız kurallar bütünü olmasının yanı sıra toplumu idare eden devlet yasasıdır. Ahlak ise toplumsal düzeni sağlayan yazısız kuralların dayandığı evrensel değerler ve ilkelerle şekillenir. Türk tarihinde, törenin adalet, eşitlik ve insanlık gibi temel ahlaki değerlerle sıkı bir ilişki içinde olduğu görülür. Kutadgu Bilig, Göktürk yazıtları ve Ziya Gökalp'in görüşleri, bu ilişkiyi derinlemesine anlamamıza yardımcı olur. Sonuç itibarıyla töre ve ahlak, Türk toplumunun sosyal yapısının ve bireylerin davranışlarının temelini oluşturan, birbirini tamamlayan iki önemli unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu iki kavramın uyumu, toplumsal barış ve düzenin sağlanmasında kritik bir rol oynar ve Türk toplumunun tarih boyunca bu uyumu nasıl koruduğu, sosyal yapının sürekliliğini ve dayanıklılığını açıkça ortaya koyar.

¹⁴⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 312.

¹⁴⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 315-317.

¹⁴⁷ Gökalp, *Türk Töresi*, 21.

1.7. TÖRE – KUT İLİŞKİSİ

Türk toplumunun tarihsel gelişiminde töre ve kut kavramları, toplumsal ve siyasi düzenin temel taşları olarak karşımıza çıkar. Bu iki kavram arasındaki ilişki, sadece toplumsal düzenin değil, aynı zamanda hükümdarlık meşruiyetinin de dayanağını oluşturur. Töre ile kutun etkileşimi, Türk kültürünün ve devlet anlayışının şekillenmesinde derin izler bırakmış, toplumun sosyal yapısında önemli roller oynamıştır. Bu bölümde, töre ve kut arasındaki ilişki incelenecek ve bu ilişkinin Türk toplumu üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

Kutadgu Bilig’de kut, Ay Toldı karakteriyle sembolize edilir. Ay Toldı, kut anlayışının bir yansıması olarak, dolunay anlamını taşır ve Türk kültüründe kutluluğun parlak, sürekli ve bilge bir yönetimi temsil ettiğini gösterir.¹⁴⁸ Töre ise daha önce de belirttiğimiz üzere güneşi temsil etmekteydi. Törenin güneş kutun ise ay ile sembolleşmesi aslında birebirlerini tamamlayan faktörler olduğu ve biri olmadan diğerinin olmayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü Ay Toldı’nın hükümdara verdiği bir cevapta, törenin herkesin hizmetine layık olduğunu ve layık olana yapılan hizmetin mutluluğun kapısını açacağını belirttiği görülmektedir.¹⁴⁹ Ayrıca, Divanu Lugati’t-Türk adlı eserinde Kaşgarlı Mahmut, kut kavramının kelime anlamını baht, devlet, talih ve şans olarak nitelemektedir.¹⁵⁰

Kafesoğlu’na göre kut, Türklerde siyasi iktidarın Tanrı tarafından hükümdara bağışlandığına inanılan bir kavramdır.¹⁵¹

Eski Türklerde kut sözü; devlet, ikbal ve saadet, yani devlet sahibi olma ve hakan olma anlamına geliyordu.¹⁵² Kut ve kutluluğun, yani devlet, ikbal ile ululuğun, Türk hakanları ile kişilere, Tanrı tarafından verildiği kuşkusuzdu. Ancak bu kutlamanın hangi yolla yapıldığını bilemiyoruz. Tanrı insanlara yalnızca kut vermiyordu. Kut'un yanında şunlar da vardı: 1. Yarlıg (Emir ve istek), 2. Ülüg (Baht ve talih), 3. Küç (Güç ve gerekli enerji).¹⁵³ Öte yandan Kut, Tanrı’nın bir vergisi olarak kutsal kabul edilse de bu kutsallık

¹⁴⁸ Çalık, *Türk Ahlak Felsefesi (Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık, Divanu Lugati't Türk) İncelemeleri*, 34.

¹⁴⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 242; b. 945.

¹⁵⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divanu Lugati't-Türk*, 751.

¹⁵¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 248.

¹⁵² Ögel, *Türklerde Devlet anlayışı*, 21.

¹⁵³ Ögel, *Türklerde Devlet anlayışı*, 175.

kişilere kalıcı bir kutsallık kazandırmaz. Kut, kişilere kutluluk (iyi talih, başarı) verir, ancak kutsallık geçici olup geri alınabilir.¹⁵⁴ Kutu tutabilmek için, bilge ve bilgili olmak gerekir. Türkler buna, alplık, yani bahadırılık ve komutanlık yeteneğini de katıyorlardı.¹⁵⁵

Kutadgu Bilig'de "kut" ve "töre" arasındaki ilişki, yöneticinin adil hareket etmesiyle elde edilen bir erdem olarak betimlenir. Yine bu eserde belirtildiği gibi:

*"Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan töredir ve onu eşit şekilde uygulamak lazımdır."*¹⁵⁶

İfadesi, törenin bir yöneticinin kutu kazanmasındaki merkezi rolünü vurgular. Töre, toplumun düzenini sağlayan ilkelere dayalı bir sistem olarak, kutun ortaya çıkmasını ve korunmasını sağlar. Bu bağlamda, töreye uyum, sadece bireyin değil, aynı zamanda halkın ve devletin de kutlu bir döneme girmesini sağlar.

"Memleket nizama girdi ve Töre düzeldi;

*Hükümdarın devleti günden güne arttı."*¹⁵⁷

İfadesi, törenin düzenleyici ve kut verici gücünü somutlaştırır. Böylece, kutun töre aracılığıyla kazanıldığı ve bu kazancın, toplumu bütünleştiren bir güç olarak hizmet ettiği anlaşılır. Törenin kutu kucaklaması ve ona rehberlik etmesi, bu iki kavramın Türk toplumunun sosyal yapısındaki merkezi rolünü yansıtır.

Kutadgu Bilig'de törenin irfan aracılığıyla özünü temizlemesi ve bu sürecin bir kutlanma anlamı taşıdığı vurgulanmaktadır. İrfan sahibi bir kişinin rehberliği ile törenin kötü ve bozulmuş yönleri arındırılır ve böylece töre, ilahi düzenle uyumlu hale getirilir. Bu süreç, törenin kutsallık kazanması, yani kutlanması olarak ifade edilir. İrfan sayesinde Töre, Tanrısal niteliklerle uyumlu ve toplumda düzeni sağlayan kutsal bir sistem haline gelir. Bu bağlamda, Kutlu Töre, Tanrı bilgisi ile desteklenmiş, kutsallığını sürdüren ve topluma adalet getiren bir güç olarak karşımıza çıkar. Öte yandan Kut, töreye uymakla kazanılır ve bu kazanç, kişinin içindeki potansiyel kudretin zararlı hırslardan arındırılmasıyla açığa çıkar. Bu bağlamda, törenin kutu kucaklaması ve kapsamı doğal karşılanabilir. Kut, yalnızca bir kişide değil, tüm varlıklarda mevcut olan bir kudrettir.

¹⁵⁴ Ögel, *Türklerde Devlet anlayışı*, 178.

¹⁵⁵ Ögel, *Türklerde Devlet anlayışı*, 190.

¹⁵⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 159; b. 454.

¹⁵⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 259; b. 1039

Kut, Tanrı'dan gelen bir güç olarak hem içsel bir dinamik hem de topluma hizmet, nefsi kontrol ve hikmet öğrenme gibi faaliyetlerle açığa çıkan dışsal bir güçtür. Töre, aynı zamanda cihan düzenini kurma gayretinin adıdır ve bu düzen, kut kazanmış bir hakan ile gerçekleşir.¹⁵⁸

Orhun Yazıtlarında geçen "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım" ifadesi, Türk devlet yönetiminde "töre" ve "kut" kavramlarının nasıl birbiriyle ilişkili olduğunu açıkça göstermektedir. Bu ifadede, hükümdarın iktidarının Tanrı'dan aldığı kutsal bir güç olan "kut" ile meşrulaştığına ve bu gücün, halkın refahını gözetme sorumluluğunu beraberinde getirdiğine dikkat çekilmektedir. Hükümdarın, "aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım"¹⁵⁹ sözleri, törenin sosyal ve ekonomik düzeni koruma işlevini vurgular. Kağan, kut sayesinde elde ettiği iktidarı, töreyi uygulayarak halkın refahını artırmak için kullanmış, bu şekilde hem Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmiş hem de törenin gerekliliklerini yerine getirmiştir. Bu durum, töre ve kut ilişkisinin hükümdarın sorumlulukları bağlamında nasıl iç içe geçtiğini gözler önüne sermektedir.

Orhun Yazıtlarında, Türk toplumunun temel yönetim ilkeleri ve "töre" ile "kut" kavramlarının birbirine nasıl bağlı olduğu da vurgulanmaktadır. Örneğin: "*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insanoğlu üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş, Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş*"¹⁶⁰ ifadesi, evrenin düzeni içinde kağanın, Tanrı tarafından seçilmiş ve kutsanmış bir lider olduğunu gösterir. Bu kutsal seçimin, kağanın "kut" sahibi olduğuna işaret eder. Kut, kağanın gücünün ve iktidarının kaynağı olarak kabul edilir ve bu güç, Tanrı'nın takdiriyle verilir. Ayrıca, Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın kut sayesinde elde ettikleri bu kutsal gücü, toplumu düzenlemek ve töreyi uygulamak için kullandıklarını göstermektedir. Töre, toplumun düzenini, adaletini ve sosyal uyumunu sağlayan bir dizi kurallar bütünü olup, kut sahibi kağanlar bu kuralları uygulamakla yükümlüdür. Bunun yanında: "*Dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye*

¹⁵⁸ Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan Yayinevi, İstanbul 2011, 104- 106.

¹⁵⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Güney 9-10, 7.

¹⁶⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 1, 9.

diz çöktürmüş"¹⁶¹ ifadeleri, kağanın askeri ve siyasi başarılarını, töreyi koruma ve yayma çabalarını vurgular. Kağan, kut sayesinde bu başarıları elde eder ve töreyi tüm topluma benimsetir. "*İli tutup töreyi düzenlemiş*" ifadesi, kağanın ülkeyi (il) yönetirken töreyi temel alarak toplumu düzene soktuğunu belirtir. Bu bağlamda, kut sahibi kağanın, törenin uygulanmasında ve toplumun düzeninin korunmasında merkezi bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Töre, kut ile desteklenen bir yönetim anlayışının temelidir ve kağanın kutsal görevi, bu düzeni sürdürmektir.

Orhun Yazıtlarındaki "*beyleri de milleti de doğru imiş*."¹⁶² ifadesi, töre ve kut ilişkisinin toplumun yönetimi ve düzeninin sağlanmasındaki önemini ortaya koyar. Bu ifade yöneticilerin ve halkın ahlaki doğruluk ve dürüstlük içinde hareket ettiğini vurgular. Bu doğruluk hem törenin hem de kut anlayışının bir gereğidir. Kağanın kutsal gücü olan kut, ona Tanrı tarafından verilmiş bir güçtür ve bu güç, sadece kağanın değil, aynı zamanda beylerinin ve milletin de doğru davranmasıyla anlam kazanır. Kağanın kutunu koruması, onun adaletli ve doğru bir yönetim sürdürmesine bağlıdır. Kağanın bu doğruluk ilkesine bağlı kalarak devleti başarılı bir şekilde yönettiğini ve toplumsal düzeni sağladığını gösterir.

Eski Türk devletlerinde yönetim anlayışının temel unsuru olan "Kut," töre tarafından belirlenen kurallarla sınırlandırılmıştır. Töre, toplumun en alt seviyesindeki bireyden en üst kademedeki kağana kadar herkesi kapsar ve töreye uymayan kişiler, kim olursa olsun, toplum tarafından dışlanırdı. Törenin gerekliliklerini yerine getirmeyenlerin yaşama hakkı dahi ellerinden alınırken, kağanların töreye aykırı hareket etmeleri veya büyük başarısızlıklar yaşamaları durumunda Kut'u kaybettiklerine dair bir inanç mevcuttu. Bu durumda, kağanın ailesine verilmiş olan Kut'un devam ettiği düşünülür ve yakın akrabalarından biri isyan ederek yeni kağan olabilirdi. Eski Türk tarihinde sıkça görülen bu tür durumlarda, halk, yeni kağanın Tanrı tarafından seçildiğine ve Kut'a sahip olduğuna olan inançları sayesinde askeri güçle yönetimi devralan yeni lidere itaat etmeye devam ederdi.¹⁶³

¹⁶¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 2, 9.

¹⁶² Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 3, 9

¹⁶³ Ercüment Yıldırım, "Türklerdeki Kut Anlayışı ile Mezopotamya'daki Kralın Kutsallığı İnancının Karşılaştırılması." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 70, 2021, 325-342.

Eski Türk devletlerinde töre ve kut arasındaki ilişki, toplumda adaletin sağlanması ve hükümdarın halkla olan bağının güçlendirilmesi açısından büyük önem taşır. Yağmalî toy geleneği, bu ilişkinin somut bir örneğidir. Her yıl düzenli olarak töre gereği düzenlenen bu törende, hükümdar, halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mallarını dağıtarak cömertliğini ve adaletini gösterirdi. Bu gelenek, hükümdarın servet peşinde koşan değil, adaleti esas alan bir lider olduğunu vurgulardı. “*Padişahlar için asıl hazine halkın hayır duasıdır*” sözü, hükümdarın kut sayesinde elde ettiği meşruiyetin, halkın refahını ve mutluluğunu sağlamaya dayandığını ifade eder. Halkın hayır duasını kazanmak, hükümdarın kutunu koruması ve töreyi sürdürmesi için kritik bir unsurdur. Dolayısıyla adil bir paylaşım ile gerçekleşen bu gelenek hem törenin uygulanmasını hem de kutun devamını sağlayarak yönetimin meşruiyetini pekiştirirdi. Osmanlı döneminde de bu anlayış, “*Devlet küfürle ayakta durur ancak zulümle, erdemsizlikle, hukuksuzlukla durmaz*” ilkesiyle sürdürülmüştür, ki bu da töre ve kutun hükümetin temel taşları olduğunu gösterir.¹⁶⁴

Töre ve kut, Eski Türk devletlerinde sadece hukuki ve siyasi düzenin değil, aynı zamanda toplumsal ve manevi hayatın da temel taşları olarak karşımıza çıkar. Töre, toplumun düzenini ve adaletini sağlayan bir rehber olarak, hükümdarın kutunu korumasına ve bu kutsal gücü doğru şekilde kullanmasına olanak tanır. Kut ise, Tanrı'nın hükümdara bahsettiği ve töreye uyumla sürdürülebilen bir güçtür. Bu iki kavram arasındaki güçlü ilişki, Türk toplumunun sosyo-politik yapısında düzen, adalet ve meşruiyetin teminatı olmuştur. Töre ve kutun birbiriyle uyumlu ve birbirini tamamlayan yapıları, Türk devlet anlayışının ve yönetim geleneğinin özünü oluşturmuştur. Bu bağlamda, töre ve kut arasındaki ilişki hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kutlu bir yaşamın sürdürülebilmesi için vazgeçilmez bir bağ olarak karşımıza çıkar.

¹⁶⁴ Zübeyir Saltuklu, “Türklerin Devlet Anlayışı”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (4), 2019, 1-12.

İKİNCİ BÖLÜM

AHMET YESEVİ’NİN AHLAK ANLAYIŞINDA TÜRK TÖRESİNİN YANSIMALARI

2.1. AHMET YESEVİ’NİN AHLAK ANLAYIŞINDA YER ALAN BAZI AHLAKİ İLKELERİN TÖRE VE İSLAM AHLAKI AÇISINDAN ANALİZİ

Ahmet Yesevi, manevi öğretilerinde ahlaki, insan hayatının merkezine yerleştirerek bireysel ve toplumsal düzenin temelini oluşturmuştur. Onun Divan-ı Hikmet adlı eseri, geniş bir ahlaki ilke yelpazesi sunarak, insanın iç dünyası ile dış dünyası arasındaki dengeyi kurmayı amaçlamaktadır. Bu bölümde, Ahmet Yesevi’nin ahlak anlayışında yer alan ahlaki ilkeler detaylı bir şekilde ele alınacak ve bu ilkelerin Türk töresi ile nasıl uyum içinde olduğu incelenecektir. İyilik, adalet, merhamet, şefkat, hoşgörü ve bağışlamanın yanı sıra, eserde yer alan diğer ahlaki değerler de derinlemesine analiz edilerek, bu değerlerin töre ile olan bağlantısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Dürüstlük

Divan-ı Hikmet'te en fazla vurgulanan değerlerden biri dürüstlüktür. Ahmet Yesevi, öğretilerinde dürüstlük kavramını doğru sözlü olma ve doğru davranış sergileme ile güçlü bir şekilde ilişkilendirmiştir. Altı farklı hikmette dürüstlüğün önemine yer veren Yesevi, yalancılığın kötülüklerini ele alarak insanları doğruluğa yönlendirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, Ahmet Yesevi’nin:

“El-kezzabu lâ ümmeti” dedi, bilin Muhammed,

Yalancılar kavmine ümmet demez Muhammed.”¹⁶⁵

İfadesini kullanması, dürüstlüğün onun ahlak anlayışındaki yerini daha da netleştirir. Hz. Muhammed’in:

¹⁶⁵ Ahmed Yesevi, (Haz.: Emek Üşenmez), *Divan-ı Hikmet*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2016, 109.

“Yalancıya ümmet demez O Peygamber”¹⁶⁶

Sözünü hatırlatan Yesevi, öğretilerinde dürüstlüğün, manevi gelişim ve toplumsal düzen açısından ne denli kritik bir değer olduğunu vurgular. Yesevi, yalancılığın kişiyi Allah’ın rızasından uzaklaştıracağını, doğru sözlü olmanın ise insanı hem toplumsal hem de manevi olarak yücelteceğini öğütler. Bu anlayışla, doğru yolda yürüyenlerin Allah’ın huzurunda makbul, yalancılığa meyledenlerin ise manevi yolculukta kaybolmuş sayılacağını ifade eder. Nitekim,

"Yalancıya cennet yoktur, vallahi ona,

Yalan konuşup imansız olarak gitmeyin dostlar. ”¹⁶⁷

Diyerek, yalancıların cennete giremeyeceğini ve yalan söylemenin imana zarar vereceğini belirterek, dürüstlüğü bir Müslümanın hayatındaki en temel erdemlerden biri olarak ortaya koyar. Bu anlayışla, doğru yolda yürüyenlerin Allah’ın huzurunda makbul, yalancılığa meyledenlerin ise manevi yolculukta kaybolmuş sayılacağını ifade eder.

Ahmet Yesevi’nin ahlak anlayışında dürüstlük, sadakat ve güvenilirlik ile de yakından ilişkilidir. Divan-ı Hikmet’te yer alan

"Bir sözünden dönmeyen, sırrını asla demeyen,

Gafil olup yatmayan Ebâ Bekir Sıddık’tır ”¹⁶⁸

İfadesi, dürüstlüğün Yesevi’nin öğretilerinde ne denli önemli bir yer tuttuğunu ve dürüstlüğü Ebubekir Sıddık ile özdeşleştirmiş olduğunu gösterir.¹⁶⁹ Bu ifade de sözünde duran, sır tutan ve gaflete düşmeyen bir insan modeli sunulmaktadır. Öte yandan Yesevi, dürüstlüğü yalnızca doğru sözlü olmakla sınırlandırmaz; aynı zamanda verilen sözde durmak, güvenilir olmak ve sorumluluklarını yerine getirmek gibi özelliklerle bir bütün olarak ele alır. Bu anlayış, Yesevi’nin ahlak felsefesinin temel taşlarından biri olarak, bireyin hem toplumsal hem de manevi yaşamında dürüstlüğün vazgeçilmez bir erdem olduğunu vurgular.

¹⁶⁶ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 136.

¹⁶⁷ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 72.

¹⁶⁸ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 44.

¹⁶⁹ Hafize Er Türküresin, “Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet’te Bulunan Değerler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 99, 2021, 267-284.

Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışında dürüstlük, insanın hem dilde hem de davranışlarında tutarlılık gösterilmesini gerektirir. Yesevi, kişinin Hz. Muhammed'in yolunda olduğunu iddia edip, bu iddiasına ters düşen davranışlar sergilemesini cesurca eleştirir. Özellikle, insanlardan mallarını almak yoluyla ele geçirmeye çalışan kimseleri eleştirirken, böyle bir kişinin harama göz diktiğini ve Allah'ın yasaklarını çiğnediğini vurgular. Bu bağlamda, Ahmet Yesevi'nin şu sözleri bu anlayışı yansıtır:

"Dili ile (ben sen elçi Hz. Muhammed'in) dileklerine inandım ve onun yolundayım deyip yalan söyler.

*Başka kullanıcıların mallarını almak için saçma sapan sözler söyleyip onları uygulamak ister."*¹⁷⁰

Bu ifade, Yesevi'nin ahlak anlayışında ve kişinin içi ile dışının bir olması gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Yesevi, sahte bir yaşam sürmenin de dürüstlüğe aykırı olduğunu dile getirir.

*"Kur'an okuyup amel kılmıyor sahte alim"*¹⁷¹

Sözüyle dıştan dindar görünen ama aslında dini emirleri uygulamayan sahte âlimlerden bahsederek Kur'an okumanın dini bilgi sahibi olmanın bir göstergesi olduğunu dile getirir. Ancak burada eleştirilen, bu bilgiyi sadece göstermelik olarak kullanmak ve buna uygun davranmamaktır. Yesevi, gerçek dindarlığın, sadece Kur'an'ı okumakla değil, onu hayata geçirmekle mümkün olduğunu vurgulamaktadır.

Yesevi'nin eleştirdiği noktalardan biri de gurura kapılıp, yalan söylemek ve boş işlerle uğraşmaktır.

"Mağrur olmayın, ey dostlarım, eğlenip,

Gece gündüz yalan söyleyip, boşuna yatıp,

Can alıcı gelir imiş bir gün yetip,

*Böyle yerde gâfil yürüse olmaz imiş."*¹⁷²

¹⁷⁰ Ahmed Yesevi, *Açıklamalı Muhtasar Divan-ı Hikmet*, (Haz.: Ahmet Eğilmez- Uğur Gürsu), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2016, 225.

¹⁷¹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 48.

¹⁷² Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 205.

Diyerek insanlara hayatlarını boş ve anlamsız işler peşinde harcamamaları ve dürüst bir yaşam sürmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Ahmet Yesevi, gurur, yalan ve tembellik gibi kötü alışkanlıkların insanı gaflete düşürebileceğini ve ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğunu vurgulayarak, insanları bu tür davranışlardan sakınmaya çağırır. Bu manada Yesevi, ahlaki bir uyarı yaparak insanlara dürüst ve erdemli bir yaşam sürmenin önemini hatırlatır.

Ahmet Yesevi,

"Dünya için gam yeme,

Hakk'tan başkasını deme,

Kişi malını yeme,

*Sırat üzerinde tutar."*¹⁷³

Dizeleriyle, dünya malına ve geçici değerlere fazla önem vermemeyi, bunun yerine dürüstlüğü ve maneviyatı ön plana koymayı öğütlemektedir. Yesevi, insanın dünya için kaygı duymak yerine, Allah'a yönelmesi ve hakikati söylemesi gerektiğini vurgular. Başkalarının malına göz dikmekten kaçınmayı ve haksız kazanç elde etmeme gerekliliğini dile getirerek, dürüstlüğü hem dünyevi hem de ahlaki bir zorunluluk olarak görür. Sırat köprüsü benzetmesiyle de dürüstlüğün ahiret hayatında insana yardımcı olacağını ve kişinin ebedi kurtuluşunu sağlayacak bir erdem olduğunu ifade eder. Bu manada, Yesevi'nin ahlak anlayışında dürüstlüğün, yalnızca bu dünya için değil, ahiret için de vazgeçilmez bir değer olduğunu görmüş oluyoruz.

Ahmet Yesevi'nin "*mürit sözünde sadık, vaadinde sağlam olmalıdır*"¹⁷⁴ ifadesi, Yesevilik yolunda dürüstlük ve güvenilirliğin temel erdemler arasında görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu ifade, yalnızca kişinin manevi yolculuğunda değil, toplumsal ilişkilerinde de sözünün arkasında durması ve verdiği sözleri yerine getirmesi gerektiğini vurgular. Ahmet Yesevi'nin dürüstlüğe verdiği bu önem, Yesevilik anlayışının ahlaki temellerinden birini oluşturur ve toplumda güvenin ve sosyal düzenin sağlanma-

¹⁷³ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 251.

¹⁷⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (3. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, 98.

sında dürüstlüğün hayati bir rol oynadığını gösterir. Bu yaklaşım, Yesevilik yolunun bireyin hem içsel olgunluğunu hem de toplumsal sorumluluğunu aynı anda geliştirmeyi hedeflediğini yansıtır.

Eski Türk toplumlarında dürüstlük, köklü bir değer olarak törenin temel taşlarından biri olagelmıştır. Toplumun ahlaki düzenini korumak ve sürdürülebilir bir toplumsal yapı inşa etmek için dürüstlük, yalnızca bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerinde değil, aynı zamanda devlet yönetiminde ve kanunların uygulanmasında da büyük önem taşımaktadır. Orhun Yazıtlarında geçen: “*Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabî. İli tutup töreyi düzenlemiş*”¹⁷⁵ ifadesi, Türk töresinin vazgeçilmez bir parçası olarak, bireylerin ve liderlerin doğruluğa, söze sadakate ve adalete bağlı kalmalarını zorunlu kıldı. Nitekim, Bilge Kağan’ın: “*Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?*”¹⁷⁶ şeklindeki ifadesi de liderlerin dürüstlük ve doğru sözlülük erdemine ne denli önem verdiklerini göstermektedir.

Türklerin dürüstlüğü, tarih boyunca farklı milletler ve kültürler tarafından da tanınmış ve takdir edilmiştir. Çinli bir devlet adamı, Köktürkleri imparatoruna tanıtırken, “*Köktürkler, aslında çok dürüst insanlardır. Bu sebeple, onları kandırmak ve devletlerini parçalamak çok kolaydır. Fakat aralarında hilekâr Soğdlular var. Bu Soğdlular, Köktürklerle hile yapmayı öğretiyorlar,*” sözleriyle onların dürüstlüğünü ve bu özelliğin devlet yönetiminde karşılaşılabilecekleri zorluklara nasıl yol açabileceğini vurgulamıştır. Benzer şekilde, Uygurlar hakkında “*Uygurlar, doğru karakterli insanlardı*” diyen Çinli seyyah Wang Yen-te, onların dürüstlüğünü takdir etmiş ve komşuları tarafından kervanbaşı olarak adlandırılmalarının, alışverişteki ustalıkları ve ticaretteki dürüstlüklerinden ileri geldiğini belirtmiştir.¹⁷⁷ Bu örnekler, Türklerin dürüstlüğünün sadece kendi toplumlarında değil, komşu milletler tarafından da tanınan ve saygı duyulan bir erdem olduğunu gösterir.

Altay Türklerinin dürüstlüğü ve doğruluğu, tarih boyunca dikkat çekmiş ve saygı görmüş bir erdem olarak tanımlanmıştır. Radloff’un gözlemleri, bu kavmin Asya’nın en namuslu ve en doğru halkı olarak kabul edilmesinin nedenini açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁷⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 3, 9.

¹⁷⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Kuzey 7-8, 59.

¹⁷⁷ Ömer Çanak, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 14.

Altay Türkleri, aralarında uzun süre yaşayanlar tarafından derinlemesine takdir edilen bir güven ve doğruluk kültürüne sahiptir. Bu insanlar, evlerini kilitleme gereği duymadan ve içlerinde kilitli sandık bulundurmada yaşarlar. Otlaklarda davalarını çobansız bırakacak kadar dürüstturler ve hayvan hırsızlığı onların dünyasında görülmemiştir. Hatta, ev sahibi evinde unuttuğu para dolu çantayı sahibine teslim etmek için yüz kilometrelik mesafeyi at üzerinde kat ederdi.¹⁷⁸ Bu tür davranışlar, Altay Türklerinin doğruluğunu ve dürüstlüğü, yalnızca kendi toplumlarında değil, aynı zamanda dışarıdan bakanlar tarafından da onaylanan ve övgüyle bahsedilen bir ahlaki değer olarak ortaya koyar.

Kutadgu Bilig, Türk kültüründe dürüstlük ve doğruluğun ne denli önemli olduğunu vurgulayan birçok beyitlere sahiptir. Bu beyitlerde dürüstlük, yalnızca bireysel bir erdem olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve huzurun temeli olarak ele alınır.

“Bu beyliğin temeli doğruluktur;

Beyler doğru olursa, dünya huzura kavuşur.”¹⁷⁹

İfadesi, dürüstlüğün bir liderde bulunması gereken en temel özellik olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra,

“İyi hareket edeni herkes sever, dürüst tabiatlı olan başköşeye çıkar.”¹⁸⁰

İfadesi, toplumda dürüst ve iyi hareket eden bireylerin nasıl takdir edildiğini ve onurlandırıldığını gösterir. Dürüstlük, bir insanın içsel zenginliği ve karakterinin göstergesi olarak tanımlanır:

“Sen mutlaka zengin olmak istersen,

Bil ki asıl zenginler kısmeti doğrulukta bulmuştur.”¹⁸¹

Bu beyitlerde anlatılan dürüstlük anlayışı, Türk toplumunun hem bireysel hem de kolektif davranışlarının temelini oluşturur ve bu kavramın ne denli derin bir şekilde toplumsal yapıya işlemiş olduğunu ortaya koyar.

“Doğruluk, hayâ ve iyi hareket,

¹⁷⁸ Aarsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 146.

¹⁷⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 223; b. 819.

¹⁸⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 355; b. 1661.

¹⁸¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 299; b. 1292.

Bu üçü kimde birleşirse, o insan mutlu olur.”¹⁸²

İfadesi de dürüstlüğün mutluluğun ve iyi yaşamın anahtarı olduğuna işaret eder. Bu örnekler, Kutadgu Bilig'de dürüstlüğün Türk toplumunun vazgeçilmez bir değeri olarak nasıl görüldüğünü açıkça göstermektedir.

Atabet'ül-Hakayık, Türk kültüründe doğruluğun ve dürüstlüğün ne kadar önemli olduğunu vurgulayan birçok öğüt sunar. Eserde,

“Yalan söyleyen insandan uzaklaş,

Hayatını doğrulukla geçir,

Ağız, dilin süsü doğru sözdür,

Doğru konuş, dilini süsle,

Doğru söz tatlıdır bal gibidir,

Yalan ise soğan gibi,

Yalan söz hastalık gibidir,

Doğru söz ise ilaç.”¹⁸³

İfadeleriyle dürüstlüğün ve doğru sözün değeri açıkça belirtilir. Bu mısralar, doğru sözün insan ilişkilerinde güven ve saygının temelini oluşturduğunu, yalanın ise toplumda güvensizlik ve huzursuzluğa neden olduğunu gösterir. Dürüstlük, hem bireyin kendi içinde huzurlu ve erdemli bir hayat sürmesi için hem de toplumsal ilişkilerin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için en önemli erdemlerden biri olarak görülür. “*Doğru söz tatlıdır bal gibidir, yalan ise soğan gibi*” benzetmesi, doğruluğun hem bireyin iç dünyasında hem de sosyal ilişkilerde huzur ve mutluluk getirdiğini, yalanın ise acı ve sıkıntı yarattığını anlatır. Doğruluğun tatlılığı ve iyiliği, kişiye ruhsal bir rahatlık sağlar, bu da toplumsal ilişkilerde olumlu bir etki yaratır. Bu nedenle, Atabet'ül-Hakayık, doğruluğu bir hayat felsefesi olarak benimsemenin hem bireysel hem de toplumsal mutluluğun anahtarı olduğunu vurgular.

¹⁸² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 299; b. 1294.

¹⁸³ Edip Ahmet bin Mahmut Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, (Çev.: Barış Karaz), Salon Yayınları, İstanbul 2015, 7.

Türk töresinde dürüstlük, yalnızca ahlaki bir değer değil, aynı zamanda toplumsal ve kişisel yaşamın temel bir ilkesi olarak kabul edilir. "*Adet adet değil, dürüstlük adettir*"¹⁸⁴ atasözü, gerçek adetin ve değerlerin dürüstlükten geçtiğini vurgular. Bu ifade, toplumsal normların ve davranış biçimlerinin dürüstlikle şekillendiğini belirtir. Ayrıca, "*ağzını göğe açma, dürüst işten kaçma*"¹⁸⁵ sözü, dürüstlüğün yalnızca bir kişisel seçim değil, aynı zamanda bir yükümlülük olduğunu ifade eder. İnsanların dürüst iş yapmaktan kaçınmamaları gerektiği, toplumdaki güvenin korunması için bu erdemin önemli olduğunu gösterir.

Dürüstlüğün toplumsal kabul gören bir değer olduğunu destekleyen diğer atasözleri de bu anlayışı pekiştirir. "*Dürüstlerin, her işi üstündür*"¹⁸⁶ ve "*doğru düşünüp, helal çalı*"¹⁸⁷ ifadeleri, dürüst ve doğru hareket eden kişilerin toplumda saygınlık kazandığını, helal kazancın ve doğru düşüncenin değerli olduğunu belirtir. Ayrıca, "*doğruluk şerefli bir mevkiye çeker, hırsızlık mezara*"¹⁸⁸ sözü, dürüstlüğün insanı yüksek bir mevkiye getireceğini, hırsızlık gibi yanlış davranışların ise kişinin itibarını zedeleyip kötü sonuçlara yol açacağını anlatır. "*Doğruluk, hak kapısıdır*"¹⁸⁹ ifadesi ise dürüstlüğün adaletin ve hakkın anahtarı olduğunu vurgular. Bu atasözleri, Türk töresinde dürüstlüğün ne kadar merkezi bir değer olduğunu ve bu erdemin kişisel, toplumsal ve sosyal ilişkilerde nasıl bir rol oynadığını açıkça ortaya koyar.

Ahmet Yesevi'nin dürüstlük anlayışı, Türk töresinde zaten köklü bir şekilde var olan bir erdemin devamı niteliğindedir. İslamiyet öncesinde de dürüstlük, Türk toplulukları arasında önemli bir değer olarak kabul edilmiş ve toplumun ahlaki yapısını şekillendiren temel taşlardan biri olmuştur. Yesevi'nin öğretilerinde dürüstlüğün bu denli güçlü bir şekilde vurgulanması, onun ahlaki prensiplerinin Türk Töresine dayandığını ve bu

¹⁸⁴ Zeyneş İsmail-Muhittin Gümüş, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*, Engin Yayınevi, Ankara 1995, 17.

¹⁸⁵ İsmail-Gümüş, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*, 21.

¹⁸⁶ Rıdvan Öztürk-Osman Uyanık, *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2006, 253.

¹⁸⁷ Ülkü Çelik Şavk, *Kırgız Atasözleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002, 14.

¹⁸⁸ Murat Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010, 139.

¹⁸⁹ Aydın Oy, "Dede Korkutta Atasözleri II", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 61, 1956, 267-272.

töreyi İslamiyet'in değerleriyle harmanlayarak sürdürdüğünü gösterir. Dolayısıyla Yesevi'nin dürüstlük anlayışı, Türklerin binlerce yıllık töresel mirasının İslamiyet ile bütünleşmiş bir yansımasıdır.

2.1.2. Yardımseverlik

Ahmet Yesevi'nin yardımseverlik anlayışı, onun öğretilerinde derin bir yer tutar ve toplumsal dayanışmanın önemini vurgular. Yesevi:

*"Garip, yetim, fakirlerin gönlünü okşayıp,
Gönlü kırık olmayan kişilerden kaçtım ben işte.
Nerede görsen gönlü kırık, merhem ol.
Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaşı ol.
Garip, fakir, yetimleri sevindiresin."*¹⁹⁰

Diyerek, yardıma muhtaç olanların yanında olmanın önemini vurgular. Ayrıca:

*"Garip, fakir, yetimleri her kim sorar,
Razı olur o kulundan Allah".*¹⁹¹

Sözleriyle, gariplerin, fakirlerin ve yetimlerin gözetilmesinin Allah'ın rızasını kazanmanın bir yolu olduğunu belirtir. Yesevi, nerede bir gönlü kırık kişi görse ona merhem olunması ve mazlumlara yolda kaldığında onların da yoldaşı olunması gerektiğini belirtir. Bu ifadeler, onun yardıma ihtiyacı olanlara karşı duyduğu derin empatiyi ve onlara yardım etmenin ahlaki bir zorunluluk olduğunu açıkça ortaya koyar. Yardımseverlik, Yesevi'nin ahlak anlayışında hem bireysel hem de toplumsal huzurun teminatı olarak yer alır. Bununla birlikte,

*"Garip, fakir, yetimleri Resul sordu.
O gece Miraç'a çıkıp Hak cemalini gördü.
Geri gelip indiğinde fakirlerin halini sordu.
Gariplerin izini arayıp indim ben işte."*¹⁹²

¹⁹⁰ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 47.

¹⁹¹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 49.

¹⁹² Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 47.

Dizeleri, yardımseverliğin ilahi bir emir olarak vurgulandığını gösterir. Peygamber Efendimizin Miraç gecesinde Allah'ın huzuruna çıktığında bile gariplerin, fakirlerin ve yetimlerin durumunu sorması, bu değerın İslam'da ne kadar önemli bir yer tuttuğunu açıkça ortaya koyar. Yesevi, gariplerin ve fakirlerin izini sürmenin, onların hallerini gözetmenin Müslümanların bir sorumluluğu olduğunu ima eder. Bu da manevi yükselişin yalnızca bireysel bir deneyim olmadığını, toplumsal sorumlulukları da içerdiğini gösterir. Yesevi'nin öğretisinde yardımseverlik, bireysel ahlakın ve toplumsal dayanışmanın temel bir unsuru olarak derin bir yer tutar.

“Kıyametin şiddetini bilmeyenler,

Garib, fakir görse göze ilıstırmeyenler.

Emr-i maruf, nehy-i münker kılmayanlar,

Has ulular sana ne diye dua eylesin?”¹⁹³

Dizelerinde Ahmet Yesevi, toplumsal ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirmeyen kişilere yönelik eleştirilerini dile getirmektedir. *"Garib, fakir görse göze ilıstırmeyenler"* ifadesi, yardıma muhtaç olanlara karşı duyarsız kalanları hedef alarak yardımseverlik ve toplumsal dayanışma değerlerini önemseyen bir ahlak anlayışını ortaya koyar. Ayrıca, *"emr-i maruf, nehy-i münker kılmayanlar"* dizesi, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevlerini ihmal edenleri eleştirerek, yardıma muhtaçlara yardım etmenin sadece bireysel bir erdem değil, aynı zamanda toplumsal bir görev olduğunu vurgular. Bu dizeler, Ahmet Yesevi'nin yardımseverliği ve toplumsal sorumluluğu teşvik eden bir ahlak anlayışını yansıttığını gösterir.

Eski Türklerde yardımseverlik, toplumun temel değerlerinden biri olarak kabul edilirdi. Bu değer, liderlerin halklarına olan sorumluluk ve bağılılıklarıyla somut bir şekilde ortaya konmuştur. Bilge Kağan, halkına olan yardımseverliğini ve sorumluluk duygusunu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile birlikte öle yite çabaladım..."¹⁹⁴* ve *"...Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az halkı çok kıldım..."¹⁹⁵* Bu sözler, Bilge Kağan'ın halkını koruma ve refaha kavuşturma çabasının bir yansımasıdır. Onun, yoksulluk içinde yaşayan halkını

¹⁹³ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 328.

¹⁹⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 27, 19.

¹⁹⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 29, 19.

giydirip, onların yaşam koşullarını iyileştirme gayreti, yardımseverlik değerinin en somut örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orhun yazıtlarının içeriği ve erken dönem Türk toplumunda, liderlerin ve yöneticilerin halklarına karşı nasıl bir yardımseverlik ve koruma anlayışı benimsediklerini göstermektedir. Yazıttaki "...*Kögmenin yeri suyu sahipsiz kalmasın diye Az Kırgız kavmini düzene sokup geldik*"¹⁹⁶ ifadesi, liderlerin sahipsiz kalan yerleri düzenleme ve halklarını koruma amacıyla harekete geçtiklerini gösterir. Aynı şekilde, "*Doğuda Kadırkan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk...*"¹⁹⁷ ifadesi de halkın güvenliğini ve düzenini sağlama çabalarını ortaya koyar. Bu ifadelerden, liderlerin toplumları için yardımsever ve koruyucu bir rol üstlendiklerini ve toplumsal düzeni sağlamak için fedakârca davrandıklarını anlıyoruz. Bu bağlamda, yazıttaki ifadeler, erken dönem Türk toplumunda yardımseverlik ve dayanışma ruhunun ne kadar önemli olduğunu ve sosyal yapının bu değerler üzerine kurulu olduğunu göstermektedir.

İngiliz arkeolog ve gezgin Charles Fellows, Türk toplumu ile ilgili gözlemlerinde, yardımseverliğin ve misafirperverliğin toplumun en temel değerlerinden biri olarak benimsendiğini ifade eder. Fellows'un anlatımına göre, dağların ardındaki çadırlarda paşasından en küçük köylüsüne kadar her düzeydeki insan, kendisine saygı ve hürmet göstermiştir. Bu misafirperverlik ve ilgi, herhangi bir karşılık beklenmeksizin, adeta doğal bir görev bilinciyle sunulmuştur. Türkler, misafirlerini ağırlarken ırk, zenginlik veya toplumsal statü ayrımı gözetmemiş; yabancıyı doyurmayı, yardıma muhtaç olanı gözetmeyi evrensel bir kural olarak görmüşlerdir.¹⁹⁸ Fellows'un bu gözlemi, Türk toplumunda yardıma koşmanın, paylaşmanın ve konukseverliğin ahlaki değerlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Uygurlar döneminde yardımseverlik, toplumun önemli bir değeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çinli bir elçinin ifadesine göre, Uygur ülkesinde fakir insan yoktu ve yiyecek ihtiyacı olanların yardımına devlet ve halk koşardı. Bu sosyal yardım düzeni sayesinde birçok insan ihtiyaçlarını karşılayabilir ve refah içinde yaşardı, bu da erken yaşta

¹⁹⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 20, 15.

¹⁹⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 21, 17.

¹⁹⁸ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü* (2. Baskı), İq Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, 38.

ölümlerin nadir olmasını sağlardı.¹⁹⁹ Yardımseverlik anlayışı yalnızca devletle sınırlı kalmamış, bireyler arasında da yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Örneğin, Uygur asıllı müşavir Töre Qaya, çok zengin bir insan olmasına rağmen tüm mal varlığını fakir insanlara dağıtmak istemiştir. İhtiyacı olanlara borç para verip, bu borçları geri istemeyerek tüm borç senetlerini yakmıştır.²⁰⁰ Bu örnekler, Uygur toplumunda yardımseverliğin nedenli köklü ve yaygın bir değer olduğunu ve hem devlet hem de bireyler nezdinde bu anlayışın derin bir şekilde benimsendiğini göstermektedir.

Oğuz Kağan'ın: "*her kim ki düşmüşlerin elini almaz, önderliği yaramaz*"²⁰¹ öğüdü, Türk toplumunda yardımseverliğin ve dayanışmanın ne kadar önemli bir değer olduğunu vurgulamaktadır. Bu sözden hareketle, Türklerde liderliğin sadece güç ve kudretle değil, aynı zamanda düşkünlerin elinden tutmak ve yardıma muhtaç olanlara destek olmakla tanımlandığını görebiliriz. Yardımseverlik, Türk kültüründe bir erdem olarak kabul edilmiş ve liderlerin bu değeri benimsemesi beklenmiştir. Böylece, toplumda zayıf ve muhtaç olanların korunması ve desteklenmesi, sosyal yapının temel unsurlarından biri olmuştur. Bu yardımlaşma anlayışı, toplumun tüm kesimlerine yayılmıştır. Yoksulluktan veya açlıktan kimsenin ölmemesi, tarih boyunca Avrupalı gözlemcilerin dikkatini çekmiştir. "*Biri yer, biri bakar; kıyamet ondan kopar*" düşüncesiyle hareket eden Türk toplumu, özellikle 16. yüzyıldan itibaren ihtiyacı olanlara yiyecek ve içecek sağlayarak açların doyurulmasını toplumsal dayanışmanın bir parçası haline getirmiştir. Türk hakanları da toplumdaki açları doyurmak ve çıplakları giydirmekle tanınmışlardır. Çalışamayacak durumda olan yaşlılar, hastalar ve yoksullar ise yardımlaşma geleneği içinde korunur ve desteklenirdi.²⁰²

Dede Korkut hikayeleri, Türk toplumundaki dayanışma ve yardımseverlik anlayışını güçlü bir şekilde yansıtır. Hikayelerde, evlenecek yiğitlerin "kalın" ve başlık paralarını hanın karşılaması, düğünlerin de han tarafından yaptırılması,²⁰³ toplumda maddi destek ve yardımlaşmanın önemini gösterir. Aynı şekilde, İç Oğuz ve Dış Oğuz beylerinin toplanarak "*aç görsen doyur, çıplak görsen donat, borçluyu borcundan kurtar, tepe gibi*

¹⁹⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (3. Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, 206.

²⁰⁰ Bahaeddin Ögel, *Sino Türccica*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, 107.

²⁰¹ Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı* (3. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, 164.

²⁰² Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009, 200-201.

²⁰³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 644.

et yağ, göl gibi kıımız sağdır, büyük ziyafet ver"²⁰⁴ gibi öğütlerle yardımlaşma çağrısında bulunması, ihtiyaç sahiplerine yönelik duyarlılığı ve toplumsal sorumluluğu vurgular. Yine Türkler, savaş zamanlarında ne kadar korkunç bir muhalif görünümünde olsalar da barış zamanlarında en sakin ve yardımsever insanlar olmuşlardır. Bu dönemlerde, yoldan geçen herkese yemek ikram eder, ihtiyaç sahiplerine yardım ederler.²⁰⁵ Bu ifadeler, sadece bir liderin ya da beylerin değil, tüm toplumun sosyal dayanışma ve yardımseverlik ilkelerine bağlı kaldığını ve bu değerleri yaşattığını açıkça ortaya koymaktadır. Toplumda büyük ziyafetler vererek et ve kıımız ikram edilmesi de birlikte olmanın ve paylaşmanın önemini pekiştiren bir başka unsurdur. Bu öğütler ve uygulamalar, Dede Korkut hikayelerinde yardımseverliğin, paylaşmanın ve toplum olmanın ne kadar değerli olduğunu gözler önüne serer.

Ahmet Yesevi'nin yardımseverlik anlayışı, aslında Türk töresinin derinlerinde kök salmış olan yardımseverlik değerlerinin bir devamı niteliğindedir. Orhun Yazıtlarından Dede Korkut hikayelerine kadar birçok tarihi kaynakta yardımseverliğin Türk toplumunda ne denli önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu değer, toplumun sosyal yapısının ve bireyler arası ilişkilerin temel taşlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yesevi'nin, gariplerin, yetimlerin ve fakirlerin gözetilmesine verdiği önem, Türk töresinin bu köklü geleneğini İslami bir çerçevede yeniden yorumlamasıdır. Dolayısıyla Yesevi'nin öğretilerinde yer alan yardımseverlik vurgusu, Türk kültüründeki toplumsal dayanışma ve yardım etme değerlerinin İslami bir yorumla pekiştirilmiş bir versiyonudur. Böylece, Yesevi'nin ahlak anlayışı hem bireysel hem de toplumsal huzurun sağlanması için köklü bir geleneği devam ettirmektedir.

2.1.3. Bilimsellik

İslam medeniyetinde ve özellikle Türk kültüründe bilimsellik, sadece dünyevi bilgiyle sınırlı kalmayıp, dini bilgilerin de doğru anlaşılması ve derinlemesine kavranması anlamına gelir. Bu bağlamda, bilimsellik, hakikate ulaşmak için bilgiye duyulan derin bir

²⁰⁴ Rıza Nur, *Uğuz Kağan Destanı*, 13.

²⁰⁵ Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı* (1. Baskı), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, 20.

saygıyı ve bilgiyi doğru bir şekilde anlamlandırma çabasını içerir. Hoca Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde de bilimsellik, dini ve manevi bilgilerin yüzeysel değil, derinlemesine kavranması gerektiğine dair önemli bir değeri ifade eder.

Hoca Ahmet Yesevi, bilginin ve ilmin derinliğine vurgu yaparak,

“Alimim diye kitap okur anlamını bilmez,

Çoğu ayetin anlamını asla bilmez.”²⁰⁶

Sözleriyle, bilgi sahibi olduğunu iddia eden ancak okuduğunu anlamayan kişileri eleştirir. Bu eleştiri, bilginin yüzeysel bir şekilde değil, derinlemesine kavranması gerektiğini ve bunun ancak gerçek bir bilimsellikle mümkün olduğunu ifade eder. Yesevi, ilim sahiplerinin okuyup anlamaya, sufilerin ise içsel derinliğe ihtiyacı olduğunu belirtir:

“Alimlere kitap gerek, sufilere mescit gerek”²⁰⁷

“Ahir zaman bilginleri zalim oldu,

Hoş geldin deyciler bilgin oldu.”²⁰⁸

Bu ifadesiyle de sahte alimlerin ve yüzeysel bilgilerin tehlikesine dikkat çeker ve bilgiyi anlamadan kullanan kişilerin topluma zarar verdiğini belirtir. Bu sözler, Hoca Ahmet Yesevi'nin bilimselliğe atfettiği değeri ve bilginin hem dini hem de ahlaki doğruluğunun önemini ortaya koyar. Bilimsellik, bu anlamda, doğru bilgiye ulaşma, anlama ve bu bilgiyi toplumsal ve bireysel gelişim için kullanma çabasıdır.

Bilimsellik, İslam düşüncesinde sadece bilgiye sahip olmakla sınırlı kalmayan, aynı zamanda bu bilgiyi doğru bir şekilde anlamlandırma ve uygulama sürecini de içeren önemli bir değerdir. Hoca Ahmet Yesevi, bu anlayışı vurgulayarak, bilginin sadece bir unvan ya da statü aracı olmadığını, aksine kişinin manevi ve ahlaki gelişimi için bir araç olduğunu belirtir.

“Ahir zaman şeyhlerinden söz edeyim;

İman-İslam bilmeden şeyhlik kılar imiş.

İlim öğrenmez, amel eylemez, mana anlamaz;

²⁰⁶ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 168.

²⁰⁷ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 105.

²⁰⁸ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 175.

*Ahirette kara yüzlü olur imiş.*²⁰⁹

Sözleriyle, bilimselliğin sadece bilgi toplamak değil, bu bilgiyi anlamak ve yaşamak olduğunu vurgular. Yesevi, ayrıca,

“Erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz dedi.

Rasul, ‘Taleb ül-ilmi farizatun’ deyip söyledi.

‘Ma yecüzu bihis-salat’ ilim zaruri.

*Dostlar, diri varsınız, ta ölüne dek okuyun.*²¹⁰

Diyerek, bilgi arayışının herkes için zorunlu olduğunu ve bu sürecin yaşam boyu sürmesi gerektiğini ifade eder. Yesevi’nin

“Durmada yürüyüp âlimlerden ilim öğrendik;

*Her ne bildiğimiz ilmimize amel kıldık.*²¹¹

Sözleri ise, bilgiyi sadece biriktirmek yerine onu uygulamanın ve bu şekilde ilmi gerçek anlamda yaşamının önemini ortaya koyar. Bu yaklaşım, bilimsellik değerinin özünü; bilginin derinlemesine anlaşılması, sorgulanması ve yaşama geçirilmesi olarak tanımlar.

Orhun Yazıtları, Türklerin bilgiye, bilime ve bilgeliğe verdikleri önemi vurgulayan birçok ifadeye sahiptir. Yazıtlarda geçen, "...kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş..."²¹² ve "...buyruğu yine bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii..."²¹³ sözleri, yönetimde bilgeliğin ve cesaretin ne denli değerli olduğunu gösterir. Bu ifadeler, Türklerin liderlerini değerlendirirken sadece cesaret ve kahramanlığa değil, aynı zamanda bilgeliğe ve bilime de büyük bir önem verdiklerini gözler önüne serer. Ayrıca, "...bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur..."²¹⁴ ifadesi, bilgisizliğin ve kötü yönetimin bir toplumun düzeyini ve birliğini nasıl bozabileceğini açıkça belirtir. Yazıtlarda, bilgili liderler ve danışmanların toplumun refahı ve düzeni için ne kadar kritik bir rol oynadığı, bilgisiz ve kötü yöneticilerin ise milletin düşüşüne neden olduğu anlatılmaktadır. Bu bağlamda, Orhun

²⁰⁹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 253.

²¹⁰ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 288.

²¹¹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 269.

²¹² Ergin, *Orhun Abideleri*, Tonyukuk 1, Kuzey 5, 73.

²¹³ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 3, 9.

²¹⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 5, 9.

Yazıtları, Türklerin bilim ve bilgeliğe dayalı bir yönetim anlayışını benimsediğini ve bu değerlerin toplumsal yapının korunmasında ve geliştirilmesinde ne kadar hayati bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Eski Türk edebiyatında da bilgi (eski Türkçede "*bilig*"), en önemli konulardan biri olarak kabul edilmiştir. Bilgi, her şeyin üstünde bir değer taşır ve hiçbir şey ona tercih edilemez. Eski Türklerde bilgiye sahip olmak, yalnızca maddi zenginliklerin ötesinde bir üstünlük olarak görülürdü. Uygur şiirinde de belirtildiği gibi, "*Bilgi bilin, ya Beyim! Bilgi sana eş olur; Bilgisizin beline, Kaş kuşansa taş olur!*"²¹⁵ ifadeleri, bilginin insan için ne kadar değerli olduğunu ve bilgisizliğin ise kişinin yükünü artıran bir durum olarak algılandığını açıkça ortaya koyar. Bilge kişiler, malı ve mülkü düşman olarak görürler ve bu dünyadaki en büyük dostlarının bilgi olduğuna inanırlar. Bu anlayış, eski Türk toplumlarının bilge kişilere duydukları derin saygıyı ve bilgiye verdikleri önemi göstermektedir.

Türklerde bilgiye ve kültürel mirasa verilen önem, tarih boyunca toplumda okuryazarlığın yaygınlaşmasıyla kendini göstermiştir. Göktürk çağında okuma yazma oranının yüksek olduğu, bilimsel ve kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına önem verildiğini gösterir. Bu dönemde Türklerin yaşadığı bölgelerde yüzlerce mezar taşı kitabelerine rastlanması, okuryazarlığın toplumda yaygın olduğuna işaret eder. Bu mezar taşları, aile üyelerinin atalarının mezarlarını tanıyabilmeleri amacıyla dikilmiştir. Bu durumdan aile içinde okuma yazmanın bilindiği anlaşılmaktadır. Göktürklerde bilgiye erişimin yaygın olması, gelecek nesillerin geçmişi öğrenmelerini kolaylaştırarak kültürel sürekliliğin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.²¹⁶ Aynı şekilde Kök Türkçe ile yazılmış mezar taşlarına Kırgızlarda da rastlanmaktadır. Bu yüzden onlarda da okur yazarlık oranının çok eski çağlardan beri yüksek olduğu söylenebilir.²¹⁷ Bu durum Türklerde bilgiye verilen değer ve yazılı kültür aracılığıyla toplumsal hafızanın korunmasına gösterilen özenin açık bir kanıtıdır.

Kutadgu Bilig, Türklerin bilime ve bilgiye verdiği değeri ve bu değerlere dayalı olarak şekillenen hayat felsefesini en iyi şekilde ifade eden eserlerden biridir. Eserde Türk

²¹⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 480-481.

²¹⁶ Baykara, *Türk Kültürü*, 158.

²¹⁷ Saadettin Gömeç, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, 70.

kültüründe bilimin ve bilginin ne kadar derin bir saygı gördüğünü ve bu değerlerin toplumun her alanında nasıl ön planda tutulduğunu açıkça ortaya koyan ifadeler bulunmaktadır.

"Bütün iyilikler bilginin faydasıdır;

*Bilgiyle göğe bile yol bulunur."*²¹⁸

İfadesi, bilginin insanı en yüksek makamlara bile ulaştırabilecek bir güce sahip olduğunu belirtir. Benzer şekilde,

"Bilginin kıymetini bilgili bilir,

*Akla hürmet bilgiden gelir"*²¹⁹

Sözü, bilgiye ve bilge kişilere olan saygının, akıl ve bilgelik üzerine inşa edilmiş bir kültürel değer olduğunu vurgular.

"Heva ve hevesini yenerek ona akıl ile hâkim ol,

*Bilgiyle nefsin başını ez"*²²⁰

"Vücudun doğru olmasını istersen,

Heva ve hevesin boynunu ez;

*Heva ölürse vücudun eğriliği düzelir."*²²¹

İfadeleri, bilginin ve aklın insanın içsel denetiminde ne kadar kritik bir rol oynadığını gösterir. Bu bilgiler, bilginin sadece maddi değil, manevi hayatı da şekillendiren bir unsur olduğunu ve Türklerin bilgiye dayalı bir yaşam anlayışını benimsediklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Atabet'ül-Hakayık'ta, bilgi ve bilimin insan hayatındaki önemini ve değerini güçlü bir şekilde vurgulayan ifadeler bulunmaktadır. Eserde,

"bilgiyle bulunur mutluluğa giden yol,

saadet yolunun bilgi olduğunu bil...

²¹⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 218; b. 800

²¹⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 163; b. 473.

²²⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 915; b. 5472.

²²¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 917; b. 5474

Bilgili insan ile bilgisiz insan nasıl denk olur...

Bilgisiz diriyken bitmiş sayılır...

kemiğin ilik, insanın süsü akıldır...

*Bilgili biri bin cahile denk sayılır ..."*²²²

İfadelerle, bilginin sadece bireysel mutluluğun değil, toplumsal huzurun da anahtarı olduğu vurgulanmakta ve bilginin değerini bilmeyen kimselerin hayatlarının anlam ve fayda açısından ne kadar eksik olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca, "... *kemiğin ilik, insanın süsü akıldır... Bilgili biri bin cahile denk sayılır ...*" sözleri bilginin insanı insan yapan temel unsur olarak görüldüğünü ve Türk kültüründe bilimin ne kadar değerli bir yere sahip olduğunu ifade eder. Atabet'ül-Hakayık, Türk-İslam düşüncesinde bilimin rehberliğine ve bilginin üstünlüğüne duyulan saygının derinliğini ifade eden önemli bir eserdir.

Bilimsellik değeri, Türk toplumunda tarih boyunca önemli bir yer tutmuş ve bilgiye duyulan saygı törenin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ahmet Yesevi'nin bilimsellik, bilgi ve ilim konusundaki vurgusu, törede mevcut olan bu anlayışı sürdürmektedir. Onun öğretileri, sadece İslami bir perspektif değil, aynı zamanda Türk töresinin derinliklerinde kök salmış olan bilgeliği ve bilime verilen önemi de yansıtır. Bu da gösteriyor ki İslam'ın kabul edilmesiyle birlikte Ahmet Yesevi, töreden kopmadan, aksine töredeki bilgeliği ve ahlaki değerleri İslami bir çerçeveye oturtarak devam ettirmiştir. Yesevi'nin ahlak anlayışı, törenin bir uzantısı olarak, toplumsal ve bireysel gelişimi destekleyen bir bilgi ve ahlak öğretisini temsil eder. Bu da Türk kültürünün ve töresinin İslam'la bütünleşirken nasıl süreklilik gösterdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

2.1.4. Adalet

Adalet kelimesi, kökeni Arapça olan "*adl*" kökünden türemiştir. Anlam olarak denklik, eşitlik, doğruluk, teraziye dengede tutmak, adil olmak, vicdanlı davranmak, doğrulukta sebat etmek, tarafsız ve adil bir şekilde karar vermek, eşitlik ilkelerini gözetmek, haksızlıktan uzak durmak, ölçülü ve dengeli hareket etmek, ifrat ve tefrit

²²² Edip Ahmet bin Mahmut Yükneki, *Atabet'ül-Hakayık*, 16-17.

arasında kalmak, hakkaniyeti ve dengeyi sağlamak, işleri yerli yerinde ve zamanında yapmak gibi hem maddi hem de manevi anlamları içerir.²²³

Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde adalet kavramına verilen önem, çeşitli hikmetlerle açıkça vurgulanmaktadır. Yesevi, adaleti hem bireysel hem de toplumsal bir erdem olarak ele alır.

"Molla, müftü olanlar, yanlış fetva verenler,

*Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler."*²²⁴

Dizelerinde, yanlış hüküm verenlerin ahiretteki cezasına dikkat çekilerek adaletin manevi boyutu ortaya konur.

"Nasıl kötü zamanlar oldu dostlar,

Dünya ehli halkımızda cömertlik yok,

*Padişahlarda vezirlerde adalet yok."*²²⁵

Dizelerinde ise toplumdaki adalet eksikliğine duyulan derin üzüntü dile getirilir. Yesevi, adaletin olmadığı bir toplumda, halk arasında sevgi bağlarının kopacağını, haya ve imanın kaybolacağını, hatta insanların birbirine zarar vereceği bir duruma kadar varacağını, bu ortamda haksız ve yanlış işlerin artacağını belirterek bu durumu kıyametin yaklaştığının bir işareti olarak ifade eder. Bir topluluğun Allah'ın rahmetinden mahrum kalmasına ve çeşitli belalara maruz kalmasına yol açan sebeplerden biri olarak adaletten sapmayı gösterir. Yesevi, bu şekilde toplumda huzursuzluğa neden olacak adaletsizliklerin manevi boyutuna dikkat çekerek, insanların vicdani bir sorumlulukla hareket etmelerini sağlamaya çalışır.²²⁶

Adaletin en yüce örneklerinden biri olarak Hz. Ömer'i gösteren Yesevi,

"Hakikat iyi bilen adaletli Ömer'dir..

*Haksız işi eylemeyen adaletli Ömer'dir."*²²⁷

²²³ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", *Diyanet İlmî Dergi*, 29 (2), 1993, 17-30.

²²⁴ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 187.

²²⁵ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 175.

²²⁶ Ümmühan Ark, "Hukuk-Ahlak İlişkisi Bakımından Divan-ı Hikmet", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 2016, 256-268.

²²⁷ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 115.

Dizeleriyle, adaletin sadece sözde kalmaması gerektiğini, doğruyu bilmenin yanı sıra, haksızlık yapmamanın önemini vurgular. Yesevi, adaletin devlet yönetiminde de temel bir unsur olması gerektiğini belirterek,

"Hoş devlettir velilikte önder olsa.

Adil olup bir mümini kadı eylese,

O kadı bütün halkı razı eylese,

*Razılıktan cennet evini alır olmalı."*²²⁸

Dizeleriyle, adil bir yönetici ve hâkimin toplumun huzur ve mutluluğunun anahtarı olduğunu ifade eder. Bu hikmetler, Ahmet Yesevi'nin adaleti hem bireysel hem de toplumsal düzeyde korunması gereken kutsal bir değer olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Ahmet Yesevi'nin adalet anlayışını ele aldıktan sonra, bu erdemin köklerinin Türk töresinde de derin bir şekilde yer aldığını görmek mümkündür. Türk töresi, bireylerin haklarını korumayı ve toplumsal düzeni sağlamayı hedefleyen adalet anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda, Türk toplumlarında adaletin uygulanışı, törenin temel ilkeleriyle nasıl şekillendiğini ve toplumsal yaşamda ne denli önemli bir rol oynadığını incelemek yerinde olacaktır.

Orhun Yazıtlarında yer alan ifadeler, Türk töresinin kökeninde yatan adalet anlayışını açıkça gözler önüne sermektedir. Yazıtlarda geçen: *"İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabii kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye dik çöktürmüş"*²²⁹ ifadeleri, Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın, Türk milletinin ilini ve töresini düzenleyip, milletin adaletle yönetilmesini sağladığını göstermektedir. Bu kağanlar, dört bir yanındaki düşmanları yenmiş, güçlü olanı dize getirmiş, zayıf olanı koruma altına almıştır. Ayrıca, *"...Bilgili Kağan imiş, cesur Kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş..."*²³⁰ ifadesi, toplumdaki düzenin ve adaletin temelinde kağanların

²²⁸ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 198.

²²⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 3, 33.

²³⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 4, 33.

bilgeliği ve cesareti kadar, beylerin ve milletin doğruluğunun da yattığını vurgulamaktadır. Orhun Yazıtları, bu adalet anlayışının Türk milletinin birliği ve dirliği için ne kadar önemli olduğunu belirtmekte, töre ve adaletin bir milletin varlığı için vazgeçilmez olduğunu açıkça ifade etmektedir. Yine, “...ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş...”²³¹ ifadeleri, töreden sapıldığında bir milletin nasıl düşkünleştiğini ve töreye dönüşle adaletin yeniden tesis edildiğini anlatmaktadır. Böylece, adaletin Türk töresinde sadece yöneticilerin değil, milletin tüm fertlerinin uyması gereken bir ilke olduğu ve bu ilkeye bağlılığın milletin gücünü ve birliğini sağladığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Orhun Yazıtları, adaletin Türk devlet yapısının temellerinden biri olduğunu ve töre ile adaletin bir arada, Türk milletinin varlığını sürdürebilmesinde hayati bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Asya Hun Devleti, adil bir yönetim anlayışına sahipti. Mete Han, demokratik bir lider olarak, her meseleyi kurultayda tartışmaya açar ve orada alınan kararları uygular, böylece adaletin sağlanmasını temin ederdi. Kurultayda alınan kararlar, töreye uygun olarak şekillendirilirdi, çünkü kurultayın temel amacı adaleti aramaktı. Töre ise adaletin aranması sürecinden doğmuştu.²³² Bu bağlamda, Mete Han’ın yönetiminde, adaletin sağlanmasında törenin belirleyici bir unsur olduğunu ve kurultay kararlarının töreye dayanarak alındığını vurgulayabiliriz.

İskitler, adalet anlayışlarıyla tanınan bir halktır. Herodot'a göre, İskitler kanunlar karşısında boynu kıldan ince bir millet olarak bilinir,²³³ bu da onların yasalara sıkı sıkıya bağlılığını gösterir. Amasyalı Strabon, İskitlerin adaleti temel bir erdem olarak benimsediklerini ve bu özellikleri sayesinde Yunanlılar arasında büyük saygı gördüklerini belirtir.²³⁴ Ayrıca, Justinus'un aktardığı Ponpeius Trogus'un kayıp eserine göre de İskitler adaleti gözetten bir halk olarak tanımlanır.²³⁵ Bu kaynaklardan hareketle, İskitlerin töreye dayalı bir adalet sistemi geliştirdikleri ve bu sistemin onların toplumsal düzenini koruyan en önemli unsur olduğu söylenebilir. İskitler, törelerine uygun olarak adaleti sağlamışlar

²³¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 11-12, 37.

²³² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, 375.

²³³ B. N. Grakov, *İskitler*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, 309.

²³⁴ Zaur Hassanov, *Çar İskitler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, 18.

²³⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, 59.

ve bu anlayış, onların hem kendi toplumlarında hem de diğer halklar arasında saygı görmelerine neden olmuştur.

Avrupa Hun İmparatoru Attila, tarihin en büyük liderlerinden biri olarak, yalnızca askeri başarılarıyla değil, adalet anlayışıyla da öne çıkmıştır. Attila Sarayının Avlusu şiirinde Attila'nın insanı seven ve adalete olan bağlılığı vurgulanır; onun eşsiz bir kral olduğu, zenginlikte ve cömertlikte kimseyle mukayese edilemeyeceği belirtilir. On iki taçlı kralın ona hizmet ettiği, yanında on iki prens, otuz kont, şövalyeler ve sayısız silahlı adam bulunduğu anlatılırken, bu gücün ve zenginliğin ötesinde Attila'nın adaleti seven bir insan olduğu ifade edilir.²³⁶ Tebaasına adaletle davranan Attila, sadece kendi halkı arasında değil, aynı zamanda diğer krallar ve halklar arasında da büyük bir saygı kazanmıştır.²³⁷ Bu bağlamda, Attila'nın liderliği, adaletin temel alındığı bir yönetim anlayışıyla şekillenmiştir ve bu da onu tarihin en saygın hükümdarlarından biri yapmıştır.

Türk toplumunda adalet, kişisel asaletin soya değil bireysel liyakate dayandığı bir ilke olarak karşımıza çıkar. Türk kadını, devlet teşkilatının her kademesinde şerefine yaraşır bir konumda yer alırken, gerektiğinde babasının veya eşinin yerine geçip yönetici olabilmekte, hatta şartlar uygun olduğunda sultan dahi olabilmektedir. Bu durum, Türk toplumunun sosyal sınıf ayrımına karşı olan anlayışını ve yeteneğe dayalı adalet ilkesini yansıtır. Asiller ve karabodun şeklinde belirgin bir sosyal sınıf ayrımı yerine, kişisel yetenek ve kahramanlıkla elde edilen itibar, birkaç nesil sonra toplum içinde kaybolur. Türk insanı, basit bir yaşam sürdürürken asaletin aileye veya soya değil, bireyin kişisel değerlerine dayandığını bilir.²³⁸ Bu yapı, Türk toplumunda adaletin, bireylerin öz değerlerine ve yeteneklerine dayalı olarak yaşandığını ve adaletin sosyal düzenin temel bir unsuru olduğunu ortaya koyar.

Türk toplumunda adaletin sağlanması, toplumun her kademesinde dikkat edilen bir unsur olarak öne çıkar. Herhangi bir haksızlığa uğrayan bireyler, en üst düzeydeki yöneticiye bey, han veya padişaha şikâyet edebilirdi. Bu uygulama, eski Türk devletlerinden Selçuklular ve Osmanlı'ya kadar devam etmiştir. Örneğin, Osmanlı padişahları, cuma namazı için camiye giderken halktan gelen dilekçeleri (arzuhalleri)

²³⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933, 99-100.

²³⁷ Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, (Çev.: Selahattin Alpay), Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1976, 489.

²³⁸ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, 171.

toplayarak bizzat okur ve gereğini yaparlardı. Adaletin toplumda yerleşmesi için aile içi ilişkilerden, köy veya boydaki ilişkilerde dahi yaşlılar birer yargıç gibi hareket ederek özellikle aile meselelerini çözmeye çalışırdı. Erkek ve kadınların yanı sıra, hizmetçiler ve evlatlıkların hakları da töre içinde belirlenmiştir. Pazar yerlerinin düzeni ve ölçülerin doğruluğu muhtesipler tarafından denetlenirken, üreticiler ve esnaf arasındaki mesleki ilişkilerde yaşanan sorunlar kethüda, yiğitbaşı ve esnaf şeyhleri gibi önderler tarafından çözümlenirdi.²³⁹ Bu yapılar, Türk toplumunda adaletin sağlanmasında önemli bir mekanizma oluşturmuştur.

Kutadgu Bilig'de adaletin önemi ve uygulanışı hem devlet yönetimi hem de bireysel davranışlar açısından fazlaca vurgulanır. Kitaptaki beyitlerden birinde,

*"Beylik çok iyi bir şeydir fakat daha iyi olan yasadır ve onu doğru uygulamak gerekir."*²⁴⁰

İfadesi, yönetici ve yasa arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Burada adaletin, beylikten veya liderlikten üstün olduğu, yasaların doğru ve tarafsız uygulanmasının gerekliliği belirtilir. Bir diğer beyitte ise,

"Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse,

*Halk için o kadar kutlu bir devir ve hayat başlar."*²⁴¹

Denilerek, adil bir yöneticinin halkın mutluluğu ve refahı için ne denli önemli olduğu vurgulanmaktadır. Adaletin bireysel düzeydeki yansıması ise,

"Kanun karşısında benim için hepsi birdir;

*Hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz."*²⁴²

Beyitiyle ortaya konur. Burada, yasaların herkes için eşit olduğu ve adaletin herhangi bir ayırım gözetmeden uygulanması gerektiği anlatılmaktadır. Tüm bu beyitler, Kutadgu Bilig'de adaletin, sosyal düzenin temeli ve devletin en önemli erdemlerinden biri olarak görüldüğünü gösterir. Adalet hem bireylerin huzurunu hem de toplumun düzenini

²³⁹ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, 199-200.

²⁴⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 159; b. 454.

²⁴¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 159; b. 455.

²⁴² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 223; b. 818.

sağlayan en temel unsurdur ve bu sebeple her daim doğru ve eşit bir şekilde uygulanmalıdır.

Türkler, bulundukları coğrafyada hem korkuyla karışık bir saygı hissi uyandırmış hem de adaletin güçlü bir savunucusu olarak öne çıkmışlardır. Zayıfları ve haklıları koruma, zalimlere ve haksızlara karşı durma anlayışı, Türklerin adalet ilkesini derinlemesine benimsediklerinin bir göstergesidir. Bu toplumsal adalet anlayışı, yalnızca bireylerin haklarını korumakla kalmamış, aynı zamanda toplumun birlik ve huzurunu sağlamıştır. Türkler, adaleti toplum düzeninin temel taşı olarak görmüş; güce değil, hakka dayalı bir yönetim anlayışını benimseyerek komşu toplulukların da saygısını kazanmışlardır.²⁴³

Ahmet Yesevi'nin adalet anlayışı, eski Türk toplumlarında var olan adalet kavramının bir devamı niteliğindedir. Eski Türklerde, töreye dayalı adalet anlayışı, bireylerin haklarının korunması ve toplumsal düzenin sağlanması için vazgeçilmez bir unsur olarak görülmüştür. Yesevi, bu anlayışı alarak İslam ahlakı ile birleştirmiş ve manevi bir boyut kazandırarak kendi öğretisinde bu değere yer vermiştir. Onun adalet verdiği önem, Türk töresinin adaleti bir erdem olarak gören yapısının İslami bir yorumudur. Dolayısıyla Ahmet Yesevi'nin adalet anlayışı, Türk töresinin derin köklerine dayanan ve bu köklerin İslam kültürü ile harmanlanmış bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Yesevi'nin adalet vurgusu, Türk kültüründeki töre ve adalet kavramlarının sürekliliğini ve evrenselliğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

2.1.5. Hoşgörülü Olmak

Hoşgörü, Farsça "*hoş*" (iyi, tatlı, zevk veren) ve Türkçe "*görmek*" fiilinden türeyen bir bileşik kelimedir. Batı dillerinde "*tolerance*" olarak karşılık bulan hoşgörü, Arapçada "*tesamuh*" kelimesiyle ifade edilmektedir. Hoşgörü, her şeyi anlayışla karşılayarak, mümkün olduğu kadar hoş görme hali olup, kişinin kendi düşünce ve inançlarına karşıt olanları da anlayışla kabul etmesi durumudur. Bu kavram, tutum ve davranışlarda aşırılıklardan kaçınarak orta yolu takip etmeyi ve dengeli olmayı ifade eder. Öte yandan hoşgörü, farklı dil, cinsiyet, din, inanç ve düşüncelere sahip bireylerin varlıklarından

²⁴³ Saadettin Yağmur Gömeç, *Oğuz Kagan*, Erdem Yayınları, İstanbul 2018, 45.

rahatsız olmama durumudur.²⁴⁴ Bu kavram, başkalarının farklılıklarını anlayışla karşılamak ve onlara saygı göstermek anlamına gelir. Hoşgörü hem bireysel hem de toplumsal düzeyde barış ve uyum sağlamak için önemli bir erdemdir.

Ahmet Yesevi'nin hoşgörü anlayışı, Divan-ı Hikmet'te yer alan:

"Yetimi görseniz, incitmeyiniz,

*Garibi görseniz, dağ etmeyiniz"*²⁴⁵

"Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar,

*Gönlü katı, gönül incitiden Allah şikâyetçi."*²⁴⁶

İfadelerinde açıkça görülmektedir. Yesevi, hoşgörü, insanlara karşı merhametli olmayı ve onların zayıf yanlarını korumayı öğütleyen bir değer olarak sunar. Yetim ve garip gibi toplumun kırılgan kesimlerine karşı duyarlı olunmasını, kim olursa olsun insanlara zarar verilmemesi gerektiğini vurgular.

Ahmet Yesevi,

"Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol,

Öyle mazlum yolda kalsa, hem dem ol,

Mahşer günü dergahına mahrem ol,

*Ben-benlik güden kişilerden kaçtım ben işte."*²⁴⁷

Dizelerinde, Peygamber Efendimizin *"Allah her konuda yumuşaklık ve nezaketle davranılmasını sever"* sözünden esinlenerek insanlara merhamet, sevgi, hoşgörü ve yardımlaşma gibi değerlerle yaklaşılması gerektiğini vurgular. Ayrıca: *"İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır"* hadisini de benimseyerek topluma fayda sağlayan bir insan olmayı öğütler.²⁴⁸ Ayrıca Yesevi:

"Garip, fakir, yetimleri her kim sorar,

²⁴⁴ Ömer Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 2001, 357-380.

²⁴⁵ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 108.

²⁴⁶ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 49.

²⁴⁷ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 47.

²⁴⁸ Sakin Pınarbaşı, "Hoca Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde İnsan ve Hoşgörü", *Scientific Journal of Faculty of Theology*, 16 (17), 2012, 43-54.

Razı olur Allah o kulundan."²⁴⁹

Dizeleri ile de toplumun en kırılgan ve korunmasız bireylerine yönelik bir hoşgörü ve merhamet çağrısını yansıtır. Bu dizeler, insanların yalnızca güçlü ve varlıklı olanlara değil, aynı zamanda garip, fakir ve yetim gibi yardıma muhtaç kimselere de ilgi göstermesini ve onlara hoşgörümlü davranmasını teşvik eder. Bu anlayış, hoşgörünün yalnızca farklılıklara tahammül etmekle kalmayıp, aynı zamanda yardıma muhtaç olanlara aktif olarak yardım etmeyi ve onlarla ilgilenmeyi de kapsadığını gösterir.

Hoşgörü değerine Türk Töresinde de rastlamaktayız. Orhun Yazıtlarında geçen "*Türk beylerini, milletini ... besleyin, zahmet çektirmeyin, incitmeyin*"²⁵⁰ ifadesi, Türklerin hoşgörü anlayışını yansıtan önemli bir örnektir. Bu ifade, toplumun liderleri ve halkı arasında karşılıklı bir anlayış, saygı ve koruma ilişkisinin önemini vurgulamaktadır. Türk hoşgörü anlayışı, yalnızca bireyler arasındaki ilişkilerde değil, aynı zamanda yöneticilerin halka karşı tutumunda da açıkça görülmektedir. Türklerin hoşgörüsü, halkın ihtiyaçlarını gözetmek, onlara zulmetmemek, zarar vermemek ve onlara karşı şefkatli ve adil davranmakla kendini gösterir. Bu anlayış, sosyal barışı ve toplumsal uyumu sağlamak için gerekli olan bir erdem olarak görülmüş ve toplumsal yaşamın temeli olarak benimsenmiştir. Böylece, Türk toplumunda hoşgörü hem bireysel hem de kamusal düzeyde karşılıklı saygı ve empatiye dayanan bir kültürel değer olarak öne çıkar.

Uygurlar, hoşgörü ve çok kültürlülüğü içselleştirmiş bir toplum olarak dikkat çekerler. Kentlerinde, farklı halklar ve inançlar bir arada yaşamış, Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve Türklerin eski animist inançları gibi çeşitli dini inançlara sahip bireyler yan yana bulunmuşlardır. Sokaklarında Yahudiler, Müslümanlar ve Zerdüştler özgürce vaaz verir, pazarlarda ticaret yapardı. Uygurların bu hoşgörü anlayışı, belki de dünya tarihinde nadir rastlanan bir örnek olup, benzer bir çeşitlilik ve hoşgörü ancak diğer bazı Türk toplumlarında veya onlara yakın olan Moğol toplumlarında görülebilir.²⁵¹ Bu bağlamda, Uygurların hoşgörü anlayışı hem dinsel hem de kültürel çeşitliliği destekleyen bir toplum yapısına işaret eder.

²⁴⁹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 49.

²⁵⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Kuzey 13, 61.

²⁵¹ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (Çev.: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2015, 179.

Türk devletleri, yalnızca farklı dinlere mensup yabancıları himaye etmekle kalmamış, aynı zamanda kendi sınırları içerisinde farklı inanç gruplarını bir arada, uyum içinde yaşamaya teşvik etmişlerdir. Bu durum, tarihte eşine az rastlanır bir hoşgörü ve insanlık örneği olarak öne çıkmaktadır.²⁵² Türklerin bu tutumu, sadece devlet politikası değil, aynı zamanda toplumun ahlaki ve kültürel değerlerinin bir yansımasıdır. Farklı inanç gruplarına saygı duyulması ve herkesin inancını özgürce yaşayabilmesi, Türk töresinin hoşgörüyü esas alan yaklaşımını gözler önüne sermektedir.

Uygurların hoşgörü anlayışı ticarette de kendisini göstermekteydi. Nitekim Uygurlar ticaret kervanlarının başında Soğdlu tüccarların bulunmasına izin verirdi.²⁵³ Farklı etnik ve dini kökenlere sahip olan Soğdlulara ticaret alanında önemli roller verilmesi, Uygurların yabancılar karşısında açık ve hoşgörülü bir yaklaşım sergilediğini gösterir. Bu durum, Uygurların ticari ilişkilerde farklı kültür ve inançlara sahip insanlarla iş birliği yapabilme becerilerini ve hoşgörüye dayalı bir ekonomik düzen kurduklarını ortaya koyar. Böylece Uygurlar, toplumlarında farklı etnik ve dini grupların birlikte uyum içinde yaşamalarına olanak tanımışlardır.

Göktürkler, egemenlikleri altına aldıkları şehirlerin yerli halklarına büyük bir serbestlik tanımış ve onların kendi eski hayatlarını yaşamalarına müsaade etmişlerdir. Bu hoşgörülü tutum, Göktürklerin farklı kültürlere ve yaşam biçimlerine saygı gösteren anlayışlarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Göktürk Kağanları, yerel yönetimlere saygı göstererek, bazen bir Türk prensi atamakla birlikte, çoğu zaman yerli prenslerin görevlerine devam etmelerine hoşgörüyle izin vermişlerdir. Örneğin, Semerkant şehrinin yerli prensine dokunmamış, hatta Batı Göktürk Hükümdarı Tardu Kağan, öz kızını Semerkant valisine vermek suretiyle aralarında bir akrabalık bağı kurmuştur.²⁵⁴ Bu tür hoşgörülü ilişkiler, Göktürklerin fethettikleri halklarla barışçıl ve saygıya dayalı bir ilişki kurma arzularını yansıtır.

Hazarlar, kağanlıkları içerisinde barındırdıkları İrani, Ugor, Fin, Slav ve Kafkasyalı etnik unsurları, göçebe, yarı göçebe, yerleşik, tarım ve avcı-toplayıcı ekonomilerine dayalı çeşitli hayat tarzlarıyla temsil etmişlerdir. Bu etnik ve dilsel çeşitlilik, din ve

²⁵² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, 356-357.

²⁵³ Gülçin Çandarlıoğlu, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, (1. Kitap), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 126.

²⁵⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 149-150.

inançların da büyük bir zenginliğe dönüşmesine yol açmıştır. Hazarlar, bu çeşitliliği büyük bir hoşgörü ve adaletle yönetmiş, başkentleri İtil'de her din mensubu için ayrı ayrı ibadethaneler ve mahkemeler kurarak tüm toplulukların inançlarına saygı göstermişlerdir.²⁵⁵ Bu durum, Hazarların farklılıkları hoşgörüyle kucaklayan yönetim anlayışını gözler önüne sermektedir.

Ahmet Yesevi'nin hoşgörü anlayışı, yalnızca İslam'ın getirdiği değerlerden değil, aynı zamanda Türk töresinde derin kökleri olan hoşgörüye de dayanmaktadır. Türk töresi, tarih boyunca farklı etnik, dini ve kültürel gruplarla barış içinde yaşamayı ve onlara saygı göstermeyi ön planda tutan bir yapıya sahiptir. Göktürklerden Hazar Kağanlığına, Uygurlardan diğer Türk devletlerine kadar bu hoşgörülü yaklaşım, toplumlar arası uyum ve sosyal barışın temelini oluşturmuştur. Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde de görülen bu hoşgörü anlayışı, Türk töresinin zengin mirasından beslenmiş ve İslam'ın evrensel değerleriyle harmanlanarak bir ahlak prensibi olarak devam etmiştir. Böylece, Yesevi'nin hoşgörü anlayışı, Türk toplumunda nesiller boyu süregelen ve tüm insanlığa barış, sevgi ve saygı ile yaklaşmayı öğütleyen köklü bir kültürel değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1.6. Vatanseverlik

Vatanseverlik, vatan, millet, siyasi yapı, grup, ulus-devlet, kimlik ve aidiyet duygusu olarak tanımlanır. Bu kavram, milli gurur, milli kimlik, vatan ve millet sevgisi gibi unsurlarla açıklanabilir. Vatanseverlik, bir kişinin ulusuna karşı beslediği yakınlık hissini ifade eder. Ayrıca, devleti, milleti ve vatani koruma, gerektiğinde vatan ve millet uğruna canını verme anlamını taşır. Vatanseverlik, bireyin vatanını, devletini ve yaşamını sürdürdüğü sınırlı toprak parçasını sevme erdemidir.²⁵⁶

Vatanseverlik, Türk kültürünün temel taşlarından biridir ve bu bağlılık, Türk düşünürlerinin eserlerinde de kendine güçlü bir yer bulur. Bu düşünürlerden biri olan Ahmet Yesevi, vatan ve millet sevgisini dizelerinde derin bir şekilde işler:

*"Adım Ahmet, Türkistan'dır ilim benim."*²⁵⁷

²⁵⁵ Pınar Özgün, *Hazarlar Kayıp Kavim*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013, 18.

²⁵⁶ Emine Karasu Avcı, "Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Vatanseverlik Değerinin Kazandırılmasına Yönelik Görüşleri", *İlköğretim Online Dergisi*, 16 (4), 2017, 1558-1574.

²⁵⁷ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 130.

İfadesi, şairin kendi kimliğini ve ilmini Türkistan ile özdeşleştirdiğini ve bu topraklara olan derin bağlılığını ortaya koymaktadır. Türkçe'nin önemini vurguladığı

“Ayet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,

*Anlamına yetenler yere koyar börkünü.”*²⁵⁸

Dizeleri, milletin diline ve kültürel mirasına sahip çıkmanın, vatanseverliğin bir yansıması olduğunu belirtir. Ayrıca,

“Vah ne yazık, nasıl eyleyim gariplikte,

*Gariplikte gurbet içinde kaldım ben işte.”*²⁵⁹

Sözleri, yabancı diyarlarda duyulan hasretin ve vatana olan özlemin dile getirildiği, vatanseverlik duygusunun derin bir tezahürüdür. Bu dizeler, Ahmet Yesevi'nin vatanına olan sevgisini, diline ve kültürüne olan bağlılığını, gurbet acısını yansıtarak vatanseverlik değerini güçlü bir şekilde ifade eder.

Türklerde vatanseverlik, kutsal bir değer olarak her zaman en üstte tutulmuştur. Toprak, sadece bir yaşam alanı değil, atalarından miras kalan, kanla kazanılmış ve ancak kanla terk edilebilecek kutlu bir varlıktır. Türk milletinin toprağına olan bu derin bağlılığı, vatanseverlik anlayışını da şekillendirmiştir. Türkler için vatan, uğruna can feda edilecek, hiçbir koşulda vazgeçilmeyecek kadar kıymetlidir. Vatanın gerçek anlamda var olabilmesi için yalnızca bir toprak parçası değil, bu toprak uğruna dökülen kan, feda edilen canlar ve ataların mezarları gerekir. Edebiyatımızda sıkça geçen "vatan sevgisi" ve "vatan aşkı" gibi kavramlar, bu derin duygusal bağın bir yansımasıdır. Türk milleti için vatan, her şeyden önce gelir ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan kaçınılmaz.²⁶⁰

Orhun Yazıtları, Türklerin vatan ve millet sevgisinin köklü tarihini gözler önüne seren önemli bir kaynaktır. Yazıtlarda, "...Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahipsiz olmasın diye Az milletini tanzim ve tertip edip..."²⁶¹ ifadesi, ataların bıraktığı toprakları ve suyu koruma sorumluluğunu yansıtır. İltiş Kağan'ın, "...Tanrı Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltiş kağanı, annem İl bilge Hatun'u göğün

²⁵⁸ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 149.

²⁵⁹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 79.

²⁶⁰ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 51.

²⁶¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 19, 15.

tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır..."²⁶² sözleri, Tanrı'nın bile Türk milletinin varlığını ve birliğini devam ettirmesini istediğini ifade eder. İltiş Kağan'ın *"ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş"*²⁶³ sözleri ise, Türk töresine bağlılık ve milletin yeniden dirilişi için gösterilen çabaları dile getirir. Bu bağlamda, *"...Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kağan olarak oturdum, il tuttum... Türk'üm için, milletim için iyisini öylece kazanı verdim..."*²⁶⁴ ifadesi, Türk kağanlarının milletleri için yaptığı fedakarlıkları ve il ile milletin bekası için gösterdikleri vatanseverliği gözler önüne serer. Yazıtlarda, *"Bu Türk milletinin içinde silahlı düşman dolaştırmadım, damgalı at koşturtmadım"*²⁶⁵ şeklinde ifade edilen bu kararlılık, Türk milletinin düşmanlara karşı korunması için verilen mücadeleyi ve bu mücadeledeki vatanseverlik duygusunu güçlü bir şekilde yansıtır.

Manas Destanı'nda Manas'a ait olan şu ifadeler, Türklerde vatanseverliğin derin köklerini gözler önüne sermektedir: *"Kutsal Tanrı, vatani görmeyi nasip ettiğin için sana şükürler olsun. Ala-dağım, Isık-kölüm bana güç ver. Atalarımın kusurunu gidereyim, düşmanları kovup çıkarayım, halkımı kendi topraklarına toplayayım."*²⁶⁶ Bu sözler, Türkler için vatan sadece toprak değil, ataların mirasını koruma, halkı bir araya getirme ve düşmanlardan arındırma sorumluluğu ile özdeşleşmektedir. Manas'ın, halkını kendi topraklarına toplama arzusu, vatan sevgisinin ve millete duyduğu derin bağlılığın güçlü bir ifadesidir.

İslam öncesi Türklerin vatanseverlikleri, komşu milletlerin, özellikle Arapların dikkatini çeken önemli bir özellik olmuştur. Bu konuda IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı el-Câhiz, Türklerdeki vatan sevgisinin diğer milletlere kıyasla daha güçlü olduğunu şu şekilde belirtir: *"Vatan sevgisi bütün insanlara şamil bir histir, fakat bu his Türklerde daha galip ve hâkimdir. Kuteybe bin Müslim demiştir ki: Türkler vatanlarına çok bağlı olup, onun için çırpınırlar. Basra'dan Umman denizi sahiline götürülen ve iple bağlı olan bir deve, nasıl fırsat bulursa kendi vatanına gitmek için inlerse, Türk de uzak*

²⁶² Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 10, 37.

²⁶³ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 11-12, 37.

²⁶⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Güney 9-10, 55.

²⁶⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, Tonyukuk 2, Doğu 4, 81.

²⁶⁶ Keneş Yusupov, *Manas Destanı*, (Çev.: Fikret Türkmen-Alimcan İnayet), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, 82-83.

*memleketlere gittiği zaman vatanı için bir deveden daha çok üzülür, onu özleyerek inler. Zira Türkü diğer milletlere üstün kılan amiller, onun vatanının hususiyetleridir ve o bunu müdriktir."*²⁶⁷ Bu ifadeler, Türklerin vatanlarına olan sevgilerinin ve bağlılıklarının onların kimliğinin ve üstünlüklerinin temel taşlarından biri olduğunu vurgular.

Öte yandan Türklerin vatanseverlik anlayışı, topraklarına ve değerlerine olan derin bağlılıklarıyla tarihte pek çok kez kendini göstermiştir. Hun kağanı olan ve aynı zamanda Türk tarihinde öne çıkan bir lider olarak Börü Tonga ki bazı araştırmacılara göre Oğuz Kağan,²⁶⁸ komşu Tung-huların ısrarlı talepleri karşısında vatanının değerini daima en önde tuttu. Türklerin sembolü olan atını ve ardından bir cariyesini, milletin birliği ve huzuru uğruna feda etti; ancak konu toprak talebine geldiğinde, "*Toprak, devletin temelidir; nasıl olur da ondan vazgeçilir?*" diyerek kararlılığını ortaya koydu. Çorak ve işe yaramaz bir arazi parçası olarak görülen bu toprak, onun için sadece bir toprak değil, atalarından kalan kutsal bir mirastı. Börü Tonga, Türk milletinin vatan sevgisini koruyarak tüm halka orduya katılmalarını emretti ve düşmana karşı direnmeyi bir zorunluluk haline getirdi. Bu fedakârlık ve inanç sayesinde Türkler, yüzyıllar sonra bile unutulmayacak bir ders vererek topraklarının kutsallığını savundular.²⁶⁹

Türk kültüründe vatanseverlik, yalnızca vatan topraklarını koruma anlamında değil, aynı zamanda vatan uğruna can verenlerin geride bıraktıklarına sahip çıkma sorumluluğu ile de kendini gösterir. Örneğin, Oğuz Han'ın adamlarından biri, bir savaşta şehit düştüğünde, hamile eşi geride kalmıştı. Doğum zamanı gelen kadın, civarda içi oyuk bir ağaç bulup çocuğunu burada dünyaya getirdi. Durumu öğrenen beyler, bebeği alıp Oğuz Han'ın yanına getirdiler ve ona her şeyi anlattılar. Oğuz Han, kadına ve yetim kalan çocuğa sahip çıkarak şöyle dedi: "*Mademki bu kadın, kocası vatan ve millet için şehit olmuş ve bu çocuğun da benden başka kimsesi yoktur, o halde bu doğan bebek de benim oğlum sayılır.*" Bu olaydan sonra herkes çocuğu, Oğuz Han'ın oğlu olarak kabul etti.²⁷⁰ Bu örnek, Türklerde vatanseverlik anlayışının yalnızca vatan toprağını korumakla sınırlı kalmadığını, vatan uğruna can verenlerin geride bıraktıklarına sahip çıkmanın da bir vatan

²⁶⁷ Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 105.

²⁶⁸ Gömeç, *Oğuz Kagan*, 17.

²⁶⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi* (2. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara 2018, 73-75.

²⁷⁰ Gömeç, *Oğuz Kagan*, 64.

görevi olarak görüldüğünü gösterir. Türk toplumunda, milletin birliği ve dirliği uğruna yapılan fedakârlıklar, böyle bir sahiplenme duygusu ile anlam kazanır.

Türklerin vatanseverlik anlayışı, atasözlerinde açıkça görülür. “*Ana yurdun toprağı, ana sütünden kıymetlidir*”²⁷¹ sözü, vatanın bir anne gibi kutsal kabul edildiğini ifade eder. Bu atasözünden hareketle, Türkler için vatan, hayatın ve kimliğin kaynağıdır; tıpkı bir annenin evladını beslemesi gibi, vatan da bireyi korur ve besler. “*Ana yurt öz ana, başkasının yurdu üvey anadır*”²⁷² atasözü ise Türklerin kendi topraklarına duyduğu derin bağlılığı vurgular. Bu söz, kişinin vatanında gerçek huzuru bulduğunu, başka bir ülkeye yerleştiğinde ise asla kendi yurdu gibi sıcak bir bağ kuramayacağını gösterir. “*Balık su ile yaşar, insan vatani ile*”²⁷³ atasözü de vatanın insan yaşamındaki vazgeçilmez önemini anlatır. Tıpkı suyun balık için yaşamsal olması gibi, vatan da insanın varoluşunun ayrılmaz bir parçasıdır. Bu, Türklerin vatani sadece bir toprak olarak değil, yaşamsal bir ihtiyaç olarak gördüğünün bir yansımasıdır. “*Başka yurdun gül bahçesinden, öz vatanının çölü güzeldir*”²⁷⁴ sözü, bir insanın kendi vatanında her türlü zorluğa rağmen huzur bulabileceğini, başka bir ülkenin güzelliklerinin ise bu duyguyu asla vermeyeceğini anlatır. Bu atasözü, Türklerin vatanını her türlü şartta yüce gördüğünü ve başka toprakları ne kadar cazip olursa olsun kendi yurdunu asla terk etmeyeceğini ifade eder. “*Başkasının yurdunda baş olacağına, kendi yurdunda taş ol*”²⁷⁵ atasözü de Türklerin onur ve gurur kavramlarını ön plana çıkarır. Türk kültüründe, kendi vatanında mütevazı bir yaşam sürmek, başka bir ülkenin en yüksek makamında olmaktan daha değerlidir. Bu söz, vatanseverliğin egemenliği ifade ettiğini aynı zamanda bir onur meselesi olduğunu gösterir. “*Bülbül çimeni sever, insan vatani*”²⁷⁶ atasözü, insanların ancak kendi vatanlarında gerçek huzuru bulabileceğini anlatır. Bülbülün çimenlere olan sevgisi gibi, insan da sadece kendi vatanında kök salar ve orada mutlu olur. Bu, Türk kültüründe vatanın doğal ve kaçınılmaz bir bağlılık kaynağı olduğunun güçlü bir simgesidir. Bu atasözleri, Türklerin vatanına olan derin sevgi ve bağlılıklarını, vatanseverliklerinin ne kadar köklü bir anlayış olduğunu gözler önüne serer.

²⁷¹ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 68.

²⁷² Kurtuluş Öztöpcü, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, (Haz.: Zeynep Engin), Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 259.

²⁷³ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 56.

²⁷⁴ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 74.

²⁷⁵ Öztöpcü, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, 223.

²⁷⁶ Öztöpcü, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, 146.

Ahmet Yesevi'nin dizelerinde vatanseverlik, sadece bir toprak parçasına duyulan sevgi değil, aynı zamanda o toprakların kültürel, manevi ve tarihi değerlerini koruma sorumluluğuyla şekillenen derin bir bağlılıktır. Bu anlayış, Türklerin töresinde de köklü bir yer bulmuştur. Türk töresi, vatani sadece fiziki bir mekân olarak değil, ataların mirasını, milli kimliği ve toplumsal düzeni sürdüren kutsal bir varlık olarak görmüştür. Ahmet Yesevi'nin vatan sevgisi, Türk töresinde bulunan bu derin anlayışın bir yansımasıdır. İslam öncesi Türk toplumlarının vatanlarını koruma, atalarının yadigarı olan topraklara sahip çıkma ve milleti bir arada tutma erdemi, Yesevi'nin öğretilerinde de hayat bulmuş ve bu anlayışı İslami değerlerle harmanlayarak vatanseverliği bir ahlaki görev olarak sunmuştur.

2.1.7. Aile Birliği

Aile, toplumun en küçük sosyal birimi ve en temel yapı taşıdır. Neslin devamını sağlamak amacıyla, kadın ve erkeğin toplumun kurallarına uygun şekilde bir araya gelmesiyle oluşur. Aile, yalnızca bireylerin bir araya geldiği değil, aynı zamanda sosyal bir olgu olarak kadın ve erkeğin meşru birlikteliği anlamına gelir.²⁷⁷ Öte yandan aile, sadece biyolojik ihtiyaçların karşılandığı bir yapı değil, aynı zamanda bireylerin davranış, duygu ve biliş ile şekillenen karakterlerinin temellerinin atıldığı bir sosyal kurumdur. Bu kurumda, özellikle ebeveynlerin sahip oldukları değerler ve tutumlar, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde çocuklarına aktarılır. Aile, değerler eğitiminde kritik bir rol oynar ve çocuklar, kişilik gelişimlerinin ilk adımlarını burada atarlar. Ebeveynlerin çocuklarıyla olan iletişim biçimleri, ahlaki gelişimleri üzerinde derin bir etkiye sahiptir ve aile içinde oluşturulacak olumlu bir atmosfer, çocukların karakter gelişiminde önemli bir katkı sağlar.²⁷⁸ Bu yüzden aile birlikteliği büyük bir önem taşır.

Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinde yer alan aile, akrabalık ve dostluk vurgusu, aile birlikteliğinin ve dayanışmanın önemini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Yesevi,

"Yetmiş yıldır bana kul, sana ümmet;

Çoluk-çocuk için çeken sıkıntı ve külfet;

²⁷⁷ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, 169.

²⁷⁸ Hakan Bayırlı, *Hayat Bilgisi Dersi Bağlamında Değerler Eğitimi: Aile Birliğine Önem Verme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi E. B. E., Sakarya 2018, 42-43.

*O kuluma ben vermem asla zahmet."*²⁷⁹

Diyerek, insanın ailesi için çektiği zorlukların Allah katında karşılıksız kalmayacağını ve bu sıkıntıların aslında birer kutsal görev olduğunu ifade eder. Aile bireylerinin birbirlerine destek olmaları, zorlukları birlikte göğüslemeleri, Ahmet Yesevi'nin ahlaki öğretilerinde de önemli bir yer tutar. Ayrıca:

"Arzuluyum akrabalık ve dostluğa,

*Ulu babamın türbesi o Ak Türbe'ye."*²⁸⁰

Sözleri, aile bağlarının ve akrabalık ilişkilerinin ne kadar değerli olduğunu bir kez daha vurgular. Bu hikmetlerden hareketle, aile birlikteliği ve dayanışması yalnızca dünyevi bir gereklilik değil, aynı zamanda Yesevi'nin öğretilerinde de kutsal ve manevi bir sorumluluk olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden, aile birlikteliği hem maddi hem de manevi boyutlarıyla son derece kıymetlidir.

Türk toplum hayatında insanlar, ben öldüğümde geride kalanlar ne yapar kaygısını taşımamışlardır, çünkü aile içindeki dayanışma o kadar güçlüydü ki hiçbir aile üyesi mağdur edilmezdi. Geçmişte olduğu gibi bugün de Türkler, aile içi ilişkilerde sevgi ve saygıyı temel almışlardır. Küçükler, büyüklere saygı gösterirken, büyükler de küçüklere karşı şefkatli davranırdı. Ailenin yaşlılarına büyük önem verilir, aile birliği bir nevi küçük bir devlet gibi işlev görürdü. Bu nedenle, aile fertleri birbirini koruma ve kollama görevini üstlenirlerdi. Eski Türk aile yapısında koca-karı ilişkisi ile devlet yapısındaki kağan-katun ilişkisi benzerlik gösterir ve bu durum, ailenin sadece toplum hayatını değil, aynı zamanda siyasi yapıyı da etkilediğini ifade eder. Aile, sosyal ve kültürel değişimlere direndiği sürece, millet ve devlet yapısı da güçlü kalmıştır. Toplum bilimciler, aile düzeninin bozulduğu dönemlerde devletin de zayıfladığını gözlemlemişlerdir. Türk devlet yapısının iki temel direği vardır: Biri aile, diğeri de MÖ dönemlerden bu yana varlığını sürdüren Türk ordusudur. Zamanla sanayileşme ve yerleşik hayata geçiş, aile ve millet yaşamını etkilemiştir. Türklerin doğudan batıya göçleri sırasında Hint, İran, Bizans ve Arap kültürlerinin etkisiyle aile yapısında da bazı değişiklikler yaşanmıştır. Ancak her

²⁷⁹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 163.

²⁸⁰ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 80.

şeye rağmen, Türk aile yapısı, tarih boyunca temel özelliklerini korumuş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.²⁸¹

Türk töresinde aile hem sosyal hem de manevi birliğin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmiş ve bu değer Orhun Yazıtlarında da açıkça yansıtılmıştır. Örneğin, Kül Tigin'in kaybıyla ilgili olarak "*Oğuz düşman, merkezi bastı. (...) Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı, (...) Kül Tigin olmasa hep ölecektiniz*"²⁸² ifadesi, ailenin korunması ve savunulmasının ne kadar önemli bir sorumluluk olduğunu gösterir. Ayrıca, "*Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik...*"²⁸³ ve "*Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırıldım...*"²⁸⁴ ifadeleri, kağanların vefatları üzerine düzenlenen yas törenleri, Türklerde yalnızca bireysel bir kayıp değil, ailevi ve toplumsal birlikteliğin ve yas sürecinin ne kadar önemli olduğunu vurgular. "*Hatun yok olmuştu. Ona yas töreni yaptırayım dedi*"²⁸⁵ ifadesi de aile bireylerine gösterilen saygının ve onların hatırasına verilen değerın altını çizer. Bu metinler, Türk toplumunda aile birlikteliği ve dayanışmasının hem savaşta hem barışta korunması gereken en temel değerlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Orhun Yazıtlarında olduğu gibi Yenisey Yazıtlarında da aile birliği, toplumun temel değerlerinden biri olarak derin bir şekilde vurgulanmaktadır. Yazıtlarda geçen "*Kardeşlerim Bört ve Una Barstan ayrıldım, ne acı. Askerîme, kardeşime, ağabeyime doymadım. Yedi ağabeyim ve kız kardeşime doymadım, ne yazık... Sevgili ağabeyimden ayrıldım. Acı, çocuklarımdan, ağabeyimden ayrıldım*"²⁸⁶ ifadeleri, bireyin ailesi ve yakınlarıyla kurduğu bağın ne kadar güçlü ve vazgeçilmez olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca aile bireylerinden ayrılmanın verdiği derin üzüntü de kendini hissettirmektedir. Bu tür ifadeler, Yenisey Yazıtlarında aile üyeleri arasındaki dayanışma, sevgi ve bağlılığın toplum içinde ne kadar değerli görüldüğüne işaret etmektedir. Türk kültüründe aile, birey için yalnızca bir aidiyet alanı değil, aynı zamanda toplumsal

²⁸¹ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 39.

²⁸² Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Kuzey 8-10, 27.

²⁸³ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Kuzey Doğu 1, 29.

²⁸⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Güney 10, 55.

²⁸⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, Tonyukuk 1, Kuzey 7, 75.

²⁸⁶ Çanak, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler*, 52-53.

düzenin sürdürücüsü olarak görülmekte, yazıtlarda da bu bağın kopmasının getirdiği üzüntü sıklıkla dile getirilmektedir.

Avar Kağan'ı salgın hastalıktan dolayı yedi oğlunu birden kaybetmişti. Netice itibariyle Kağan, evlatlarını kaybetmenin acısıyla, bastırılması mümkün olmayan bir keder içerisine düşmüştür.²⁸⁷ Bu durum Türklerde aile üyelerinin birbiriyle olan sıkı bağlarını ve çocukların ailenin devamlılığındaki hayati önemini yansıtır. Türk toplumunda aile, bireylerin en büyük destek kaynağı ve huzurun teminatı olarak görülmektedir. Bu yüzden evlatların kaybı, yalnızca bir ailenin değil, toplumun tamamının derinden etkilendiği bir trajedi olarak kabul edilir. Kağan'ın yaşadığı bu derin keder, Türk toplumunda aile kavramının vazgeçilmez bir değer olduğunun altını çizer.

Eski Uygur fal kitabındaki şu alıntı, Türk töresinde aile birliğine verilen önemin simgesel bir ifadesi olarak değerlendirilir: *“Bir adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam bir kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu onu kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına eriştirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der. Öylece biliniz: bu fal iyidir.”*²⁸⁸ Bu ifadede adamın ailesine kavuşması, anne ve babasının mutluluğu ile sonuçlanır. Türk toplumunda aile, yalnızca kan bağı değil, aynı zamanda bireyin aidiyet duygusu ve manevi bağlılığının bir göstergesidir. Zor zamanlarda dahi kişinin ailesine kavuşması, törede aile birliğine verilen değer altını çizmektedir. Bu tür anlatılar, Türk kültüründe aile bağlarının güçlülüğünü ve aile birliğinin önemini tarih boyunca koruyan bir değer olarak karşımıza çıkar.

Türk destanlarında aile birliğine verilen önem, Seğrek'in ağabeyi Eğrek'i kurtarma hikâyesinde güçlü bir şekilde vurgulanır. Usun Koca'nın büyük oğlu Eğrek, cesur ve yiğit bir savaşçıdır, ancak bir akın sırasında Alınca Kalesi'nde esir düşer. Bu haber Oğuz ellerine ulaşınca, aile büyük bir yasa boğulur. Usun Koca ve eşi, oğullarının yokluğuyla derin bir acı içindedir. Ancak küçük kardeş Seğrek bir gün bu durumu öğrenir. Öksüz bir çocuğun lafı üzerine, ağabeyi Eğrek'in hayatta olduğunu duyar ve onu kurtarmak için harekete geçmeye karar verir. Ailesi ona gitmemesi için yalvarsa da Seğrek: *“Beni yolumdan ayırmayın, ağabeyimin tutulduğu kaleye varmayınca, ağabeyimin ölüsünü*

²⁸⁷ Hatice Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S. B. E., İstanbul 2013, 127.

²⁸⁸ Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, (Haz.: Emine Yılmaz -Nurettin Demir), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 30.

dirisini bilmeyince, öldü ise kanını almayınca Oğuz eline gelmem yok" diyerek kararlılığını dile getirir. Segrek, ailesine ve özellikle ağabeyine duyduğu bağlılıkla, onu kurtarmak için tehlikelerle dolu bir yolculuğa çıkar.²⁸⁹ Bu hikâye, Türk töresinde aile birliğinin yalnızca duygusal bir bağ değil, fedakârlık ve cesaretle pekiştirilen bir sorumluluk olduğunu açıkça gösterir.

Türk töresinde aile birliği, toplumun temel taşlarından biri olarak kabul edilir ve bu değerın önemi atasözlerinde açıkça görülür. Aile bireyleri arasındaki sevgi, bağlılık ve sadakat, Türk toplumunun köklü değerleri arasında yer alır. "*Açlıktan ölsen de ana babanı başından atma*"²⁹⁰ atasözü, zor koşullar altında bile anne babaya olan saygının ve bağlılığın korunması gerektiğini vurgular. Benzer şekilde, "*İtibarlı olmayı seversen, atanı ananı ağırla*"²⁹¹ ifadesi, toplumsal saygınlık kazanmanın yolunun aile büyüklerine gösterilen hürmetten geçtiğini belirtir. Kardeşler arasındaki güçlü bağ ise "*Kardeş kardeşi bıçaklamış, dönmüş yine kucaklamış*"²⁹² atasözünde olduğu gibi, geçici anlaşmazlıklara rağmen asla bozulmaz. Bu atasözleri, Türk kültüründe aile birliğinin yalnızca bir sosyal yapı değil, aynı zamanda dayanışma ve toplumsal düzenin teminatı olduğunu gösterir. Aile, bireyler için bir güven kaynağı ve toplumun devamlılığının anahtarıdır.

Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde aile birliği, manevi bir sorumluluk olarak güçlü bir şekilde vurgulanmış, aile bireylerinin dayanışma içinde birbirlerine destek olmaları kutsal bir görev olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde, Türk töresinde de aile, sosyal düzenin temel taşı ve toplumun devamlılığının en önemli unsuru olarak görülmüştür. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında aile üyeleri arasındaki bağın kopmaması gerektiği, yas törenlerinden aile bireylerine duyulan derin sevgiye kadar pek çok örnekle ortaya konulmuştur. Ahmet Yesevi'nin aile birlikteliğine verdiği önem, Türk töresindeki bu köklü değerın bir devamı niteliğindedir. Aile, yalnızca biyolojik bir yapı değil, aynı zamanda toplumun ahlaki ve sosyal düzenini sürdüren bir kurum olarak görülmüş, Yesevi'nin öğretileri bu anlayışı İslami bir perspektifle bütünleştirerek devam ettirmiştir. Bu nedenle, Ahmet Yesevi'nin aileye bakışı, Türk töresinde var olan aile birliği anlayışının İslami değerlerle harmanlanmış bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

²⁸⁹ Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 123-126.

²⁹⁰ Öztöçü, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, 72.

²⁹¹ Öztürk-Uyanık, *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*, 37.

²⁹² Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1988, 344.

2.1.8. Özgürlük

Özgürlük mutlak bir hak değildir; insan, yaratıcı tarafından belirlenen sınırlar çerçevesinde özgürdür. Hiç kimse ben özgürüm, dilediğim gibi yaşarım ve davranırım, deme hakkına sahip değildir. Özgürlük, başkalarına zarar vermeyi yasakladığı gibi, kişinin kendisine de zarar vermesini engeller. Dolayısıyla birey, alkol, uyuşturucu gibi maddelerle kendini harap edemeyeceği gibi, intihar etme hakkına da sahip değildir. Bu bağlamda, kişi hem kendisine hem de başkalarına zarar vermekten kaçınarak özgürlüğünü kullanabilir. İnsan, doğası gereği özgürdür ve bu özgürlüğü, kimseye zarar vermediği sürece dilediği yönde kullanabilir. Ancak bu özgürlüğün kullanımı, sorumluluk bilinciyle sınırlandırılmıştır ve birey, bu kullanımdan ötürü suçlanamaz.²⁹³

Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet'te geçen:

"Ey dostlar, doğan kuşumu uçurdum ben.

Kanat çırpıp hangi noktalarda revan oldu?"²⁹⁴

İfadesiyle özgürlüğü sembolik bir dille ele alır. Burada "kuş" metaforu, insanın ruhunu veya nefsini temsil ederken, "uçurmak" eylemi, kişinin maddi dünyadan sıyrılarak manevi bir yolculuğa çıkmasını simgeler. Ahmet Yesevi'nin tasavvufi anlayışında, gerçek özgürlük, bireyin dünya ile olan bağlarını koparıp, ilahi hakikate yönelmesiyle mümkündür. Kuşun kanat çırpması, insan ruhunun dünyevi sınırlamalardan kurtulup daha yüce bir hakikate doğru yükselişini ve Allah'a yakınlaşmasını ifade eder. Bu açıdan Yesevi, özgürlüğü dünyevi bağımlılıklardan arınma ve ruhsal özgürlüğe kavuşma süreci olarak tanımlar.

Ahmet Yesevi, özgürlük kavramını insanın varlığıyla yakından ilişkilendirir. Yesevi'ye göre, özgür olmayan bir insan için hak kavramı da yoktur; özgürlük varlık demektir. Varlığının bilincine varan insan, gerçek anlamda özgür insandır. İnsan, hangi sınırlar içinde özgür ve eşit olduğunu anlayabilmek için kendisini de başkalarıyla bir grup içinde düşünmeli, başkalarındaki varlık bilincinin kendisinde de olduğunu fark etmelidir. Yesevi,

²⁹³ Dosay Kenjetay, *Hoca Ahmet Yesevi'nin Ahlak Felsefesi*, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara 2003, 140.

²⁹⁴ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 343.

"Gerçek kul oldum,

Kendi irademe hâkim oldum."

Diyerek Allah'a kulluğun sırrını anlatırken, irade ve özgürlük kavramlarını bir arada ele alır. Kendini tanıyan ve başkalarında da bu benliği gören kişi, insan varlığının bilincine ulaşmış olur. Yesevi'nin

"Kafir de olsa zarar verme."

İfadesi, inanç, vicdan ve benliklerin özgürlüğüne saygı duyulması gerektiğini vurgular. Ayrıca, Yesevi düşünce özgürlüğü konusunda da önemli mesajlar verir; doğruyu öğretmek ve kötülükten men etmekte insanları özgürce hareket etmeye çağırır.

"Ayet, hadise uy, hadisten söz edene uy,

Kuran'a sımsıkı sarıl."

Tavsiyeleri, doğruyu öğretmede özgürlüğün ve cesaretin önemini gösterir. Yesevi, nefsin tüm kötülüklerin kaynağı olduğunu belirtir ve onunla mücadeleyi farz kılar. Rüşvet alanlar, yalan hüküm verenler, zalim padişahlar gibi haksızlığa karşı sesini yükselten Yesevi, fikirlerini özgürce ifade etmeyi büyük bir cesaret olarak görmüştür.²⁹⁵

Türklerde hür olma anlayışı, devletin temel yapısını oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Eski Türk devleti, her şeyden önce tam anlamıyla bağımsız bir yapıya sahipti. Türk ilinin, yani devletin varlığını sürdürebilmesi için toplumun hür olması şarttı. Bağımsızlık, Türklerin yaşadığı coğrafya, katıldıkları kültürel çevreler ne olursa olsun vazgeçilmez bir değer olarak görülürdü. Konar-göçer yaşam tarzı, Türklerin hürriyetlerine olan düşkünlüklerini pekiştiren bir unsur olmuş, onların sürekli hareket halinde olmalarını ve zor koşullarda bile bağımsız kalmalarını sağlamıştır. Oğuz Kağan'ın yerleşik olmama vasiyeti ve Tonyukuk'un şehirleşmeye karşı çıkışı, Türklerin özgürlüklerini kaybetmemek adına merkezi yerleşimlerden kaçınmalarının ve savaşçı kimliklerini korumalarının bir göstergesidir. Bu yaşam tarzı, onlara hem askeri hem de ekonomik üstünlükler kazandırmış, bağımsızlık anlayışlarını güçlendirmiştir.²⁹⁶

İbn Fadlan'ın aktardığına göre, Oğuzlar arasında özgürlük anlayışı oldukça derin ve toplumun her bireyine nüfuz etmişti. Toplumun başındaki bey, karar almak için halkına

²⁹⁵ Kenjetay, *Hoca Ahmet Yesevi'nin Ahlak Felsefesi*, 140-143.

²⁹⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 46-47.

danışır ve en sıradan kişi bile bu kararlara karşı çıkabilirdi. Bu durum, Türklerde bireysel özgürlüğün ne denli önemli olduğunu gösterir. Avrupa'da ve Çin'de olduğu gibi halkın bir köle gibi angaryaya zorlanmadığı, aksine kendi topraklarını ve ailesini savunmak için savaşa gönüllü olarak gittiği bir toplum yapısı mevcuttu. Hiçbir karşılık beklemeden, sadece vatan ve aile sevgisiyle görevini yerine getiren bu insanlar, özgürlüklerinin değerini biliyorlardı. Türk toplumunda, halkın istemediği hiçbir şeyin zorla kabul ettirilmesi mümkün değildi; bu da onların temel hak ve hürriyetlerinin ne kadar güçlü korunduğunun bir göstergesiydi.²⁹⁷

Türklerin özgürlük mücadelesi ve bağımsızlık arzusu, Orhun Yazıtlarında derin bir şekilde vurgulanmıştır. Bilge Tonyukuk'un sözlerinde, Türk milletinin Çin'de tutsak olduğu dönemlere dair şu ifadeler geçmektedir: "...*Türk milleti hanını bulmayınca Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. Hanını bırakıp Çin'e tekrar tutsak oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür...*"²⁹⁸ Bu ifadeler, Türk milletinin kendi hanına ve egemenliğine sahip olmanın ne denli önemli olduğuna işaret eder. Türk halkının bağımsızlık arzusunu dile getiren diğer bir alıntı ise şöyledir: "...*İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi, gücü veriyorum der imiş. Öyle deyip Çin kağanına düşman olmuş...*"²⁹⁹ Bu sözler, milletin han ve ilini kaybetmenin ardından duyduğu derin üzüntü ve özgürlük arzusunu yansıtır. Son olarak, Türk beylerinin Çin'e boyun eğmesi, büyük bir utanç kaynağı olarak ifade edilmiştir: "...*Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cariyeye kıldı. Türk beyler Türk adını bıraktı. Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş.*"³⁰⁰ Bu ifadeler, Türk milletinin özgürlüğü yitirdiğinde sadece egemenliğini değil, kimliğini de kaybettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Hunlar, Çin siyasetindeki güçlerini yitirmeye başlayınca, Çin'in Türkler üzerindeki politikaları etkisini göstermiş ve bu durum Türkler arasında ilk ayrılıklara yol açmıştır. M.Ö. 55 yılında Hun hükümdarı Tanhu Ho-Hanyeh Çin'in himayesine girmek istemiş, ancak kardeşi Çiçi buna karşı çıkmıştır. Çiçi, böyle bir durumu utanç verici bulmuş ve

²⁹⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 52-53.

²⁹⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, Tonyukuk 1, Batı 2-3, 65.

²⁹⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 8-9, 35-36.

³⁰⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Bilge Kağan, Doğu 7, 35.

emrindeki kuvvetlerle Batı'ya çekilerek Tanrı Dağları ve Issık Göl civarında güçlenmiştir. Ancak Çin, Çiçi'nin artan gücüne tahammül edememiş ve Hun başkentini 70,000 kişilik bir ordu ile basarak tahrip etmiştir. Çiçi Yabgu'nun bu orduya karşı 1518 kişiyle gösterdiği direniş, Türklerin özgürlük tutkusunun simgesi haline gelmiştir. Çiçi'nin bu direnişte yaptığı konuşma da tarihe geçmiştir: *“Boyun eğmeyeceğiz. Çünkü bu, şan ve şerefle yaşamış ecdadımıza karşı yapılabilecek en büyük ihanettir. Atalarımız bize geniş ülkelerle birlikte hürriyet ve istiklali de emanet ettiler. Savaşçı ve süvari hayatımız sayesinde yabancıları titreten bir millet olduk. Bu emanetleri adi bir ömür uğruna feda edemeyiz. Hepimiz biliriz ki savaşta erlerin kaderi ölümdür. Biz ölsek de kahramanlığımızın şanı yaşayacak; çocuklarımız ve torunlarımız, diğer kavimlerin efendisi olacaktır.”*³⁰¹ Bu sözler türkler için özgürlüğün ne denli önemli olduğunu anlatmaktadır.

Uygurlar, diğer Türk boylarında olduğu gibi, sadece bağımsız ve özgürce yaşayabilecekleri toprakları vatan olarak kabul etmişlerdir. Bu koşullar sağlanmadığında ise, yeni bir yurt bulma arayışına girmişlerdir. Kansu ve Turfan Uygur devletleri bunun en iyi örneklerindendir.³⁰²

Doğu Göktürk hükümdarı İşbara Kağan döneminde, Çin, Türkleri tamamen asimile etmek amacıyla halkı Çince konuşturmak, onları Çinli gibi giyinmeye ve Çin geleneklerini kabul etmeye zorlamak için baskılarını artırmıştır. Bu duruma karşı Kağan, 585 yılında imparatora gönderdiği mektupta talepleri şu sözlerle reddetmiştir: *“Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin adet ve kanunlarını alamam, imkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalade hassastır, âdeta çarpan tek bir kalp gibidir.”*³⁰³ Bu ifadeler, Türklerin özgürlüklerini ve milli kimliklerini korumak için asimilasyon girişimlerine karşı gösterdikleri güçlü direnişi vurgulamaktadır.

Altaylıların özgürlük anlayışı, onların yaşam felsefesinin temel taşlarından biridir. Alman asıllı Rus araştırmacı Radloff'un belirttiği gibi, Altaylı esareti asla kabul etmez ve hürriyeti her şeyin önünde tutar. Bu özgürlük anlayışı, onların bağımsızlık ve kendi

³⁰¹ Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü* (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 3.

³⁰² Çandarlıoğlu, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, 122.

³⁰³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 106.

iradeleriyle yaşama isteğiyle doğrudan ilişkilidir. Hizmetçi sözü, onların onurları için kabul edilemez bir hakaret olarak görülür; bu yüzden, bir hizmete girmektense açıklıkla yüzleşmeyi tercih ederler. Zenginlerin taleplerine karşı gösterilen bu direnç, Altaylıların bağımsızlıklarına duydukları derin saygıyı ve özgürlüklerinin her şeyden daha kıymetli olduğunu ortaya koyar.³⁰⁴ Bu bağlamda, Altaylıların sosyal yapısında bireysel özgürlük ve toplumsal adalet, onların kimliklerinin vazgeçilmez parçalarıdır.

Türk kültüründe özgürlük, en değerli erdemlerden biri olarak kabul edilmiştir. "*Yüz yıl kul olup yaşayandan, bir gün hür olup yaşayan iyidir*"³⁰⁵ atasözü, Türk toplumunun özgürlük anlayışını derinden yansıtır. Türkler için kölelik ve boyunduruk altında yaşamak, onurlu bir hayat sürdürmenin önünde bir engel olarak görülmüş, bu nedenle özgürlüğün bedeli ne olursa olsun ona ulaşmak en yüce hedeflerden biri sayılmıştır. Ayrıca, "*Dilini kaybeden, soyunu (milliyetini) kaybeder*"³⁰⁶ sözü de özgürlüğün yalnızca fiziksel bir durum olmadığını, dil ve kültürel kimlikle bağlantılı olduğunu vurgular. Türkler, bağımsızlıklarını koruyarak sadece topraklarını değil, dillerini ve kültürel kimliklerini de yaşatmışlardır. Bu bağlamda, özgürlük Türk töresinin ve tarihinin merkezinde yer almış ve her zaman korunması gereken kutsal bir değer olarak kabul edilmiştir.

Ahmet Yesevi'nin tasavvuf anlayışında özgürlük, bireyin nefsanî ve dünyevî bağımlılıklardan kurtulup ilahî hakikate ulaşma yolculuğunda, ruhsal bir arınma olarak tanımlanırken, Türk toplumunda özgürlük, tarihsel ve kültürel bir bağlamda hem fiziksel hem de ruhsal bir bağımsızlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Yesevi'nin öğretilerinde özgürlük, maddî dünyadan sıyrılarak manevî bir yükselişle Tanrı'ya yakınlaşma süreciyle bağlantılıdır. Buna karşın, Türklerde özgürlük, başta devlet ve millet kavramları olmak üzere, bireylerin bağımsızlıklarını koruma arzusu ile şekillenmiştir. Türklerin tarihsel deneyimlerinde, özgürlük yalnızca bireysel değil, toplumsal bir hak ve sorumluluk olarak görülmüş; vatan, dil ve kültür gibi unsurlarla yakından ilişkili bir değer olarak yaşatılmıştır. Ahmet Yesevi'nin ruhsal özgürlük vurgusu ile Türklerin tarihsel bağımsızlık mücadelesi, iki farklı boyutta ele alınsa da her ikisi de insan onuruna ve varlık bilincine derin bir saygıya işaret etmektedir. Hem Ahmet Yesevi'nin manevî özgürlük anlayışı hem

³⁰⁴ Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler* (2. Baskı), (Çev.: Ahmet Temir), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, 172-173.

³⁰⁵ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 602.

³⁰⁶ Müstecip Ülküsal, *Dobrucadaki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1970, 89.

de Türklerin tarih boyunca gösterdiği bağımsızlık mücadelesi, özgürlüğün insana kimlik kazandıran, varoluşun ayrılmaz bir parçası olduğunun altını çizmektedir.

2.1.9. Sevgi

Sevgi, insanlık tarihi boyunca kültürler, dinler ve medeniyetler arasında evrensel bir değer olarak kabul edilmiştir. İnsanın doğasında var olan bu duygu hem bireysel hem de toplumsal ilişkilerde birleştirici bir güç olarak karşımıza çıkar. Sevgi, yalnızca insanlar arasındaki bağları güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda insanın varoluşuna anlam katan en temel değerlerden biridir. Birçok filozof ve düşünür, sevginin insan ruhunu yücelten, barış ve adaleti sağlayan en yüce erdemlerden biri olduğunu savunmuştur. Tarih boyunca sevgi, insanoğlunun en derin hislerinin ve arayışlarının merkezinde yer almış; dostluk, aile, vatan sevgisi gibi birçok farklı formda kendini göstermiştir. Bu nedenle, sevgi, insanın hem bireysel gelişimi hem de toplumsal barış için vazgeçilmez bir değerdir.

Divan-ı Hikmet'te sevgi, Allah'a duyulan derin bir aşk ve teslimiyet olarak ele alınır. Ahmet Yesevi'nin:

"Allah için canını veren yoksun kalmaz,

İki âlem ona bostan asla olmaz,

Gerçek aşkın sırrı saklı halk bilemez,

*Gözyaşını tanık kılıp yürür olur."*³⁰⁷

İfadesi, Allah'a olan sevginin en yüce formunu, fedakârlık ve teslimiyeti vurgular. Gerçek aşk, maddi dünyanın sınırlarını aşan ve Allah'a tam bir bağlılıkla yönelen bir süreçtir. Yesevi, bu yolda yürüyen kişinin sırlarının halk tarafından anlaşılamayacağını ve bu aşkın gizemini yalnızca gerçek aşıkların kavrayabileceğini belirtir.

"Zâkir olup şükreder olup Hakk'ı sev,

*Seher vaktinde kalkıp nefsinin gözünü oy."*³⁰⁸

³⁰⁷ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 325.

³⁰⁸ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 181.

İfadesi ise Allah'a duyulan sevginin şükürle ve nefsin terbiyesiyle gerçekleştiğini anlatır. Yesevi, seher vaktinde kalkıp nefsi kontrol altına alarak Allah'ın cemaline ulaşmaya çalışan aşığın, dünyevi bağlardan sıyrılarak hakiki özgürlüğe kavuşacağını vurgular. Bu bağlamda, Divan-ı Hikmet'te sevgi, kişinin nefsini aşarak Allah'a yönelmesi ve ilahi hakikate ulaşma arzusunun bir yansımasıdır.

Kutadgu Bilig'de geçen:

*"Gerçek Tanrı sevgisini görebilmesi için insan gönlünden bütün dünya arzularını çıkarıp atmalı."*³⁰⁹

İfadesi de aynı temaya vurgu yapar. Maddi dünyanın arzularından arınarak, Tanrı'ya tam bir teslimiyetle yönelmenin gerekliliğini anlatır. Her iki eserde de sevgi, kişinin nefsini aşarak Allah'a yönelmesi ve dünya ile olan bağlarını kopararak hakiki ilahi aşka kavuşma süreci olarak ele alınır. Divan-ı Hikmet'te Ahmet Yesevi'nin sunduğu fedakârlık ve teslimiyetin, Kutadgu Bilig'de de aynı şekilde, Tanrı sevgisinin saf ve arınmış bir kalple mümkün olabileceği fikriyle örtüştüğü görülür.

Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'in vefatı üzerine dile getirdiği derin üzüntü, Türklerde sevginin ve yasın ne kadar yoğun yaşandığını gösteren önemli bir örnektir. Bilge Kağan, kardeşinin ölümünün ardından şu sözlerle duygularını ifade eder: *"...Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım..."*³¹⁰

Bu ifadede, sevilen birinin kaybı karşısında duyulan derin keder ve bu kaybın insan hayatının faniliğini hatırlatması, Türklerde sevgi anlayışının hem kişisel hem de kolektif duygularla yoğun bir şekilde yaşandığını gösterir. Bilge Kağan'ın kardeşine olan sevgisi, kayıp karşısında derin bir matemle birleşir. Sevgi, burada dünyevi bağların güçlü bir ifadesi olarak ortaya çıkar; insanın fani dünyadaki ilişkileri üzerinden tanımlanır ve ölüm karşısında büyük bir boşluk hissi yaratır.

³⁰⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 817; b. 4808.

³¹⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Kuzey 10-11, 29.

Orhun Yazıtlarında sevgi, insanın dünyevi varoluşuna ve sevdiklerine yönelik güçlü duygusal bağlarla ifade edilirken, Ahmet Yesevi'nin sevgi anlayışı ilahi aşkı ve Allah'a teslimiyeti yüceltir. Bilge Kağan'ın kardeşi için duyduğu derin yas, insanoğlunun faniliği ve hayatın geçiciliği üzerinde dururken, Ahmet Yesevi bu geçicilikten kurtulmanın ve kalıcı olana, yani Allah'a ulaşmanın yolunu gerçek aşkıta bulur. Türklerde sevgi, tarih boyunca hem dünyevi ilişkilerde hem de ilahi boyutta anlam kazanmış, zamanla bu sevgi, Ahmet Yesevi'nin düşüncelerinde daha mistik ve Allah'a yönelik bir forma bürünmüştür.

2.1.10. Temizlik

Temizlik, insanlık tarihinin en eski ve evrensel değerlerinden biri olarak, bireysel sağlıktan toplumsal düzene kadar her alanda önemli bir yere sahiptir. Fiziksel ve ruhsal arınmayı içeren temizlik, yalnızca bedenin sağlığını korumakla kalmaz, aynı zamanda insanın iç dünyasını da düzenler ve disipline eder. Birçok din ve kültürde temizlik, manevi saflığın bir sembolü olarak kabul edilir ve kişinin hem kendi nefesine hem de çevresine saygısını gösteren bir erdemdir. Aynı zamanda, temiz bir çevre ve yaşam alanı, insanın daha sağlıklı, mutlu ve üretken olmasını sağlar. Bu nedenle temizlik, yalnızca bireysel bir sorumluluk değil, toplumsal huzur ve refahın da temel taşlarından biridir.

Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'te dile getirdiği temizlik anlayışı, sadece bedensel değil, aynı zamanda ruhsal arınmayı da kapsayan bir değeri temsil eder. Yesevi, zikrin yani Allah'ı anmanın, ancak taharetle (temizlikle) yapılabileceğini vurgulayarak, temizliğin iman ve ibadetle olan yakın bağını ortaya koyar.

"Taharetsiz zikrini söyleyen iman etmez,

Öleceği vakitte Hak Mustafa elini tutmaz,

Sûbhan Melik'im günahım asla bağışlamaz,

Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim,

Mümin olsan taharetsiz zikrini söyleme,

Kerametler söyleyip halka dinini satma,

Müslümanlık iddia edip kafir gitme,

Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim.”³¹¹

Bu ifadelerde, Yesevi, ibadetlerdeki fiziksel temizliğin (taharet) önemini vurgularken, aynı zamanda kişinin manevi temizliğine de dikkat çekmektedir. Ahmet Yesevi'ye göre, Allah'a samimi bir şekilde yönelmek, beden ve ruhun arınmasını gerektirir. Temiz olmayan bir kişinin ibadet ve zikri kabul görmez, çünkü temizlik, ibadetin ve imanın özünü doğrudan ilişkilidir. Yesevi, zahiri ve batini temizliğin Müslümanlık iddiası taşıyan herkes için vazgeçilmez bir şart olduğunu dile getirir, aksi halde kişi sapkınlık ve inkâr içinde olabilir. Bu bağlamda, Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde temizlik, sadece bedenin değil, kalbin ve niyetlerin de arındırılması gereken bir değerdir.

Oğuz Kağan'ın *"her kim ki kendi evini temiz tutabilirse, memleketi ve ülkeyi de hürsüzdür, yalancılardan temizleyebilir; hatun kişinin kocası, ava veya askere gittiğinde evini düzenli ve süslü tutması gereklidir"*³¹² sözleri, Türk toplumunda temizliğin sadece bireysel bir sorumluluk olarak değil, toplumsal düzenin korunması açısından da büyük önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Türklerde temizlik hem aile içi düzeni hem de toplumsal yapıyı sağlamlaştıran bir değer olarak görülmüştür. Evini ve çevresini temiz tutan bireyin, ahlaki sorumluluklarını da yerine getirdiği, doğruluğu ve dürüstlüğü koruduğu düşünülmüştür.

İslam öncesi Türkler, çadırlarının temizliğine büyük önem verir ve bu amaçla süpürge kullanırlardı. Özellikle Kuman/Kıpçak toplulukları arasında, *"siburtchi"* adıyla bilinen süpürgeler yaygındı. Kaynaklara göre, bu süpürgeler genellikle dal, odun veya metal gibi malzemelerden yapılıyordu. Süpürge kullanımı, Kuman/Kıpçakların temizlik konusunda ne kadar hassas olduklarının en belirgin göstergesidir. Öte yandan eski Türklerin tuvalet ihtiyaçlarını çadırlarının dışında karşıladıkları bilinmektedir ve bu geleneğin izleri, Anadolu'da hâlâ dışarıda tuvaleti bulunan evlerde sürdürülmektedir. Ancak Kuman/Kıpçaklar yerleşik hayata geçtiklerinde evlerinin içine *"aurex"* adı verilen tuvaletler yapmışlardır. O dönem batılıların ev ve saraylarının içine tuvaletlerini yaptıklarını düşünürsek, İslam öncesi Türklerin yaşam alanlarının temizliğine ne denli özen gösterdikleri açıkça anlaşılmaktadır. Yine, eski Türkler, yatak ve yorganlarını çadırlarının bir köşesinde saklar, bu eşyalar bahar aylarında yıkanarak temizlenirdi.

³¹¹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 137.

³¹² Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, 162-163.

Kuman/Kıpçaklar, yatak ve yorganlarının üzerine "köşegen" adı verilen bir örtü veya tül sererek onları temiz ve düzenli tutmaya özen göstermişlerdir, bu da onların temizlik anlayışının ne kadar ileri olduğunu işaretidir.³¹³

Türkler için temizlikte en temel unsur olan su, yaşamın her alanında öncelikli bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Göçebe veya yerleşik hayat fark etmeksizin, doğal su kaynakları ve sıcak su kaynakları temizlik için etkin şekilde kullanılmış; dereler, nehirler ve ılıcalar en sade temizlik mekânları olmuştur. Evlerde de temizlik için belirli bir yer ayrılmış, “*yümelik*” veya “*yunak*” olarak adlandırılan bu alanlar, ev halkının yıkanma ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hamam geleneği, Asya Türklerinde 8. ve 9. yüzyıllardan itibaren görülmeye başlamış, bu kültür Anadolu’ya da taşınmıştır. Temizlik yalnızca insan bedenine değil, eşya temizliğine de özen gösterilerek gerçekleştirilmiş; sabun, kil ve sabun otu gibi doğal temizleyiciler yaygın şekilde kullanılmıştır. Özellikle sabun hem Asya’daki hem de Batı’daki Türk dünyasında en çok üretilen ve tüketilen temizlik maddesi olmuştur.³¹⁴ Bu anlayış, Türklerin temizliğe verdikleri değeri ve gündelik hayatta temizliği ön planda tuttuklarını gösterir.

Türklerin temizlik anlayışı atasözlerine de yansımıştır. Örneğin: “*Aşsız, tıraşsız, yoldaşsız yola çıkma*”³¹⁵ atasözü, yalnızca fiziksel hazırlığın değil, aynı zamanda bireyin temiz ve düzenli olması gerektiğinin altını çizer. Çünkü temiz olmayan bir insan, toplum içinde kabul görmez. Ayrıca “*bedenini temiz tut, gafil ecel gelir*”³¹⁶ ifadesi, bedenin temizliğinin yalnızca sağlık için değil, aynı zamanda ölümün beklenmedik anlarda gelebileceği bilinciyle her zaman hazırlıklı olmanın bir gereği olduğuna dikkat çeker. “*Arslan yattığı yerden belli olur*”³¹⁷ atasözü de bireyin yaşadığı ortamın onun kimliği ve itibarı üzerinde etkili olduğunu vurgular. Dolayısıyla temiz bir çevre, kişinin saygınlığı ve sağlığı açısından önemlidir. “*Sağlık istersen, temiz dur*”³¹⁸ sözü de sağlığın temizlikle doğrudan ilişkili olduğunu belirtir, bu da Türk toplumunun temizlik anlayışını ve buna verdikleri önemi açıkça gösterir.

³¹³ Çanak, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler*, 149-150.

³¹⁴ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, 101-102.

³¹⁵ Türker Acaroğlu, *Dünya Atasözleri*, Kaya Yayınları, İstanbul 1989, 653.

³¹⁶ Mehman Musaoğlu-Muhittin Gümüş, *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri*, Engin Yayınevi, Ankara 1995, 87.

³¹⁷ Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, 154.

³¹⁸ Öztürk-Uyanık, *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*, 212.

Ahmet Yesevi'nin temizlik anlayışı ile Türklerin geleneksel temizlik anlayışı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Ahmet Yesevi, bedensel temizliği, ibadetlerin ve Allah'a yönelmenin ön şartı olarak görürken, bu temizlik anlayışı aynı zamanda ruhsal arınmayı da içerir. Türklerin İslam öncesi dönemlerde de temizliğe büyük önem verdikleri bilinmektedir. Hem evin hem de kişinin temizliği, sosyal düzenin ve ahlaki sorumlulukların bir parçası olarak kabul edilmiştir. Örneğin, Oğuz Kağan'ın sözlerinde ev düzeninin, bireyin ahlaki duruşuyla doğrudan bağlantılı olduğu vurgulanır. İslam'ın kabulüyle birlikte, temizlik anlayışı Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde daha da derinleşerek bedensel ve ruhsal saflık arasında bir köprü kurmuştur. Her iki anlayış da temizlik olgusunu, sadece bireysel bir sorumluluk değil, toplumun ve inancın bir parçası olarak ele alır. Bu nedenle, Ahmet Yesevi'nin temizlik anlayışı, Türklerin köklü temizlik kültürünün İslami yorumlarla harmanlanmış bir devamı niteliğindedir.

2.1.11. Barış

Barış, insanlık tarihinin en temel ve evrensel değerlerinden biri olarak bireyler, toplumlar ve uluslararası ilişkilerde en çok arzulanan olgulardan biridir. Barış, yalnızca savaşın ve çatışmanın yokluğu değil, aynı zamanda adalet, hoşgörü ve karşılıklı saygının egemen olduğu bir düzeni ifade eder. İnsanın hem kendisiyle hem de çevresiyle uyumlu bir yaşam sürmesi, ancak barışın sağlandığı bir ortamda mümkün olur. Bu değer, farklı kültürler ve inanç sistemlerinde, insanların huzur içinde yaşamalarını, toplumsal refahın artmasını ve geleceğe güvenle bakabilmelerini sağlayan bir unsur olarak görülmüştür. Barışın inşası, sadece siyasi süreçlerin değil, aynı zamanda bireylerin günlük hayatlarındaki tutum ve davranışlarının da bir yansımasıdır. Bu nedenle barış, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği ve insanlık onurunun korunması açısından vazgeçilmez bir değerdir.

Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde barış adalet, sevgi ve kardeşlik temellerine dayanan bir değer olarak öne çıkar. Yesevi, toplumda huzurun ve barışın sağlanmasının, insanların birbirine olan saygısı ve adil davranmasıyla mümkün olacağını vurgular.

“Müslüman, Müslümanı eyledi katil.

Haksızı tutup haklı işleri kıldı bâtil.

Mürit, pirine kılmadı yüz ve hatır.”³¹⁹

İfadeleri, toplumsal düzenin bozulduğu, adaletin yerini haksızlığın aldığı ve manevi bağların zayıfladığı bir döneme işaret eder. Ahmet Yesevi'ye göre, bu tür bir kaos ortamı barışın zıddıdır; çünkü barış ancak sevgi, dürüstlük ve adaletin hâkim olduğu bir toplumda var olabilir. Yesevi'nin barış anlayışı, bireylerin ve toplumun manevi değerlerine sıkı sıkıya bağlı kalmasıyla inşa edilir. Bu nedenle, onun öğretileri, insanları hakka, adalete ve barışa davet eder.

Orhun Yazıtlarında geçen ifadeler, Türklerin barışa verdiği değeri ve toplum düzenini koruma arzusunu net bir biçimde ortaya koyar. Bilge Kağan, "...Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliliği sıkıntısız öylece veriyor..."³²⁰ sözleriyle, barışın sadece toprakların korunmasıyla değil, aynı zamanda ticaret ve karşılıklı anlaşmalarla sürdürüldüğünü ifade eder. Ayrıca, "...Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım"³²¹ ifadesi, kaos ve savaş ortamı yaratmadan, halkın refahını koruma amacını vurgular. Barışın getirdiği düzeni daha da pekiştiren bir diğer cümlede ise Bilge Kağan, "Dört taraftaki milleti hep tâbî kıldım, düşmansız kıldım..."³²² diyerek, geniş bir coğrafyada barış ve huzuru tesis ettiğini anlatır. Son olarak, "Kögmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Doğuda Kadırkan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk"³²³ ifadeleri de Türklerin sadece savaş değil, barış ve düzenle halkları yönettiğini ve barışı sağlamak için sürekli bir çaba içinde olduklarını gösterir. Bu ifadeler, Türklerin barışa verdikleri önemin tarihsel bir temel üzerine kurulu olduğunu gözler önüne sermektedir.

Hazarlar, "Pax Khazarica" olarak bilinen, temeli benzersiz dini hoşgörüye dayanan özel bir barış dönemi ve buna bağlı politikalar geliştirmişlerdir. Bu politikaların bir sonucu olarak, halklarına karşı özgürlükçü bir yaklaşım sergilemişler ve din konusunda sağladıkları hoşgörü sayesinde, Kırım'dan Yayık Nehri'ne kadar uzanan, doğal sınırları olmayan geniş bir bölgede 400 yıl boyunca hüküm süren bir kağanlık inşa etmiş ve koruyabilmişlerdir. Bu başarının arkasındaki en önemli etken, Hazar Denizi'nden

³¹⁹ Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, 175.

³²⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Güney 4-5, 5.

³²¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 27, 19.

³²² Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 30, 19.

³²³ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kül Tigin, Doğu 21, 15.

Dinyeper Nehri'nin ağzına ve Kafkas Dağları'ndan Orta Rusya ormanlarına kadar uzanan bu bölgede devam ettirdikleri "*Hazar Barışı*" olmuştur. Bu barış dönemi, farklı dini ve kültürel grupların bir arada yaşamasını mümkün kılarak, Hazarların bölgedeki hakimiyetini güçlendirmiş ve istikrarın sürdürülmesine katkı sağlamıştır.³²⁴

Eski Türkçe'de "*il*" kelimesi hem "*devlet*" hem de "*barış*" anlamında kullanılmıştır. Bu da Türkler için "*il*" döneminin boylar ve obalar açısından bir barış çağı olduğunu, yani bir Türk Barış Dönemini ifade ettiğini göstermektedir.³²⁵

Türk devletinin dış siyasetinde barış esastır ve bu barış, Türklerin menfaatlerini koruyan bir niteliğe sahiptir. Devletin ana siyaseti, diğer devletlerle barış içinde yan yana yaşamak ve bu sayede uluslararası ilişkilerde, özellikle ticaret alanında gelişimi sağlamaktır. Türk halkı için komşularla barışın en önemli temeli ticarettir; barışın var olduğu ortamlarda ticaret gelişmiş, bu da Türk insanının refahını artırmıştır. Binlerce yıllık geleneğe göre, böylesine barışçı bir siyaset, Türk devletinin varlık ve sürekliliğinin temel unsurlarından biridir.³²⁶

Kutadgu Bilig'de geçen şu sözler de barışın önemini açıkça vurgular:

“İl'i yönetip barış ve sükûneti sağlamak için,

*Hükümdara binlerce erdem gerekir.”*³²⁷

“Sana biri çıkarı için düşman olursa,

*Sen kendi çıkarından vazgeç ve onunla barış.”*³²⁸

“Düşmanını dost etmeye gayret et;

*Onunla barışarak emniyet ve huzur içinde yaşa.”*³²⁹

Bu öğütler, Kutadgu Bilig'de barışın hükümdarlık erdemlerinin başında geldiğini gösterir. Bilge bir hükümdarın barışı sağlamak ve toplumu huzur içinde tutmak için adaletli, erdemli ve fedakâr olması gerektiği ifade edilmiştir. Kendi çıkarından vazgeçme tavsiyesi, kişisel menfaatler yerine toplumun refahı için barışın korunması gerektiğini

³²⁴ Çanak, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler*, 87.

³²⁵ Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, (Haz.: Yalçın Toker), Toker Yayınları, İstanbul 1989, 75.

³²⁶ Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, 186.

³²⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 405; b. 1981.

³²⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 731; b. 4228.

³²⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 731; b. 4230.

vurgular. Ayrıca, düşmanı dost kılma çabası, Türk kültüründeki barış ve hoşgörünün ne denli önemli olduğunu ortaya koyar. Bu öğütler, yalnızca bir devletin yönetiminde değil, bireyler arası ilişkilerde de barışın temel bir değer olduğunu gösterir.

Atalarımız, “*Barış ile memleket yeşerir, yağmur ile toprak*”³³⁰ diyerek, barışın bir ülkeyi nasıl canlandırıp geliştirdiğine vurgu yapmışlardır. Ayrıca, “*barış, savaşı yener*”³³¹ ve “*barışçıl bir kafayı, kılıç kesmez*”³³² gibi atasözleri, barışın yıkıcı savaşlardan daha güçlü ve kalıcı olduğunu ifade eder. Türk toplumunda barış, sadece savaşın sona ermesi değil, aynı zamanda uzun vadeli bir huzur ve güven ortamının kurulması olarak anlaşılmıştır. Nitekim “*savaş yıkımdır, barış huzurdur*”³³³ sözü, barışın toplumda birlik ve mutluluğu sağlamadaki rolünü açıkça göstermektedir. Bu anlayış, Türk töresinde ve tarih boyunca sosyal düzenin temel taşlarından biri olmuştur.

Ahmet Yesevi'nin barış anlayışı, İslam'ın getirdiği manevi değerlerle derin bir şekilde harmanlanmıştır. Eski Türklerde barış, devletin devamlılığı ve toplumsal düzenin korunması için önemliyken, Yesevi bu anlayışı İslami öğretilerle birleştirerek daha kapsamlı ve manevi bir boyut kazandırmıştır. Yesevi, barışı sadece toplumsal huzurun değil, aynı zamanda bireylerin ruhsal olgunluğa ulaşmasının bir aracı olarak görmüştür. Onun öğretilerinde barış, hoşgörü, adalet, sevgi ve kardeşlikle birlikte ele alınır; insanlar arasındaki ilişkilerin temelinde dürüstlük ve adaletin olması gerektiğini vurgular. Bu bağlamda, Yesevi'nin barış anlayışı, İslam'ın evrensel değerleriyle zenginleştirilmiş, bireylerin hem iç huzura hem de toplumsal barışa ulaşmasını hedefleyen bir felsefeye dönüşmüştür. Böylece, barış Yesevi'de, İslam'ın manevi değerleriyle birleşip daha derin ve ahlaki bir temel kazanmıştır.

2.1.12. Namuslu Olmak

Namus, bireyin toplumsal ve ahlaki sorumluluklarına sadık kalarak dürüst, saygılı ve erdemli bir yaşam sürmesini ifade eden temel bir değerdir. Toplumun inanç ve geleneklerine göre şekillenen namus kavramı, yalnızca cinsellikle ilgili sınırları değil, aynı zamanda bireyin ahlaki bütünlüğünü de kapsar. Namuslu olmak, kişinin içsel ahlaki

³³⁰ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 242.

³³¹ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 242.

³³² Türker Acaroğlu, *Türk Atasözleri* (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993, 97.

³³³ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 243.

ilkelerini dışa yansıtması, haksızlık ve kötülüklerden uzak durarak doğru ve adil bir yaşam sürmesidir. Bu kavram, toplumsal düzenin korunmasında önemli bir rol oynar; çünkü namuslu bireyler hem kendi vicdanlarına hem de topluma karşı sorumluluklarını yerine getirerek güven ve saygıyı artırır. Ahmet Yesevi gibi düşünürler de namuslu olmanın, insanın ahlaki ve manevi gelişimi açısından ne kadar önemli olduğuna vurgu yapmışlardır.

Ahmet Yesevi hayanın, ahlaki yaşamın temel taşlarından biri olduğunu vurgular ve "*haya gidip yerine perde örtmek kötülüğün başıdır*" diyerek hayanın kaybolmasının kötülüklerin başlangıcı olduğunu belirtir. Ancak Yesevi, insanlara doğrudan "*hayalı olun*" gibi emirler vermektense, kötü davranışlardan sakınmayı, işlenen hatalardan utanmayı ve pişmanlık duymayı tavsiye eder. Ona göre, edepsizliğin yaygınlaştığı yerde toplumsal düzen bozulur, insanlar arasındaki saygı kaybolur, bu da manevi bir çöküşe, hatta imansızlığa yol açar.³³⁴ Bu yaklaşım, Yesevi'nin namuslu olma anlayışıyla örtüşür; çünkü namus, kişinin yalnızca dışsal davranışlarının değil, aynı zamanda içsel ahlaki duruşunun da göstergesidir. Yesevi'nin öğretileri, namusun sadece cinsellikle sınırlı olmadığını, aynı zamanda bireyin kendini kötülüklerden sakınması ve ahlaki bir hayat sürmesiyle ilgili olduğunu gösterir. Bu nedenle, Yesevi'nin utanma, edep ve pişmanlık üzerine söyledikleri, namuslu olmanın en temel unsurlarını oluşturur.

Namus kavramı eski Türklerde de var olan bir değerdi. Türk İnsanı güvenilir ve namusludur.³³⁵ Nitekim Tarih-i Cihangüşa'da yer alan efsaneye göre, Buku Han'ın hayatında geçen olağanüstü bir olay, onun namuslu ve ahlaklı bir lider olduğunu vurgular. Efsanede, Buku Han'a her gece bir kız hayaleti görünür ve üçüncü gecedan itibaren, Akdağ'a giderek şafak vaktine kadar bu kızla sohbet eder. Bu durum tam yedi yıl, altı ay ve yirmi iki gün boyunca her gece tekrar eder. Ancak Buku Han bu süreçte kızla yalnız kalmasına rağmen ona karşı hiçbir kötü niyet beslemez ve namuslu davranır. Buku Han'ın efsanevi ahlakı, Türk toplumunda namus kavramının ne denli derin bir yer tuttuğunu göstermektedir.³³⁶

³³⁴ Kenjetay, *Hoca Ahmet Yesevi'nin Ahlak Felsefesi*, 113.

³³⁵ Baykara, *Türk Adının Anlamı*, 20.

³³⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa* (2. Baskı), (Çev.: Mürsel Öztürk) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, 103.

Geçmişten günümüze Türk kadınları hiçbir zaman sıradan bir figür olarak görülmemiştir. Tarihteki Türk kadınları, birçok alanda erkeklerle eşit şekilde mücadele edebilecek güce sahiptiler. Eski çağlarda, Türk kızları namuslarına son derece bağlı olup, uygunsuz davranışlardan kaçınırlardı. Bu nedenle, onların yanına yaklaşmak bile zordu; çünkü kuşaklarında her zaman bir hançer taşınırlardı. Ayrıca, yüz kızartıcı suçlar işleyenlerin cezası ölümle sonuçlanırdı. Bunun yanı sıra 10. Asrın başlarında Türk yurtlarında dolaşan İbn Fadlan; zina eden kim olursa olsun, el ve ayaklarından bağlanır, sonra o kişi baltayla ikiye bölünür, diyor.³³⁷ Bu durum, Türk toplumunda namus ve onur kavramlarının ne denli büyük bir önem taşıdığını ve kadınların hem sosyal hem de ahlaki alanda güçlü ve saygın bir konuma sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Bunun yanında X. yüzyılda Oğuz elinde kadınlar, diğer bazı Türk boylarında veya Cahiliye Dönemi Araplarında görülen erkeklerden kaçma ya da yüzlerini örtme gibi uygulamalara sahip değildi. Bu durum, Türkiye'deki bazı oymaklar ve köylerde uzun süre devam etmiştir. Hatta XIX. yüzyılda Güney Anadolu'da bir seyahat gerçekleştiren Fransız araştırmacı V. Langlois, Türkmenleri bu özellikleri nedeniyle Yakın Doğu'nun en medeni insanları olarak nitelendirmiştir. Oğuz toplumunda zina ve gulamparlık gibi olumsuz davranışlar yaygın değildi. Türk kadınları, İslam dünyasında genel olarak iffetli kişiler olarak tanınmıştır.³³⁸ Bu durum, Oğuz Türklerinin sosyal hayatında namus ve iffet kavramlarının önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kadınların toplumsal hayatta daha özgür bir şekilde yer alması, Oğuz toplumunun ahlaki değerlerini ve medeni yapısını öne çıkarmıştır. Ayrıca, Türk töresinin kadını onurlu bir konumda gördüğü ve koruduğu da bu anlatımlarla desteklenmektedir.

İskendernâme'de anlatıldığına göre, İskender Deşt-i Kıpçak'a geldiğinde, bozkırda benzersiz güzellikte Kıpçak kadınlarıyla karşılaşır. Bu kadınlar, parlak tenleri ve zarafetleriyle dikkat çekerken, erkeklerden çekinmiyor ve yüzlerini örtmüyorlardı. İskender, ordusundaki askerlerin bu güzellik karşısında gençlik ateşiyle kontrolsüz davranışlarda bulunacaklarından endişelenir. Bu sebeple, Kıpçak beylerine kadınların örtünmelerini tavsiye ederek, bir kadının yabancılar karşısında yüzünü örtmesinin hem kendi namusunu hem de ailesinin şerefini koruyacağını ifade eder. Ancak Kıpçak beyleri, bu tavsiyeye karşı çıkarak kendi adetlerinin kadınların yüzlerini örtmek yerine, gözlerini

³³⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 37.

³³⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar* (5. Baskı), Türk dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, 75.

saklamayı gerektirdiğini söylerler. Onlara göre, yüzü kapatmak yerine gözü kapamak, başkasına bakmamayı sağlar ve kendi geleneklerini bozmadan namus anlayışlarını sürdürürler.³³⁹ Bu diyalog, Türk toplumunda namusun yalnızca dışsal bir örtünmeden ibaret olmadığını, aynı zamanda bireyin kendi içsel ahlakını koruyarak çevresine saygı göstermesi gerektiğini gösteren bir örnektir.

Eski Türklerde namus kavramını destanlarda da görmekteyiz. Oğuz Kağan destanına göre; Oğuz Kağan bir gün Tanrı'ya yalvarırken, gökyüzünden parlak bir ışık düşer. Bu ışığın içinde, güzelliği ay ve güneşten bile parlak olan bir kız görünür. Kızın güzelliği o kadar etkileyicidir ki Oğuz Kağan onu görünce aklı başından gider ve derin bir sevgiyle ona vurulur. Oğuz Kağan ve bu güzel kız evlenirler.³⁴⁰

Yine Oğuz Kağan Destanı'nda, bir gün Oğuz Kağan ava çıkarken ormanda gölün ortasında yalnızca bir ağaç olduğunu fark eder. Bu ağacın kovuğunda, güzelliği gökyüzünden daha parlak bir kız oturmaktadır. Kızın saçları ırmak dalgaları gibi süzülmemekte, dişleri ise inci gibi parlamaktadır. Kız o kadar güzel ve etkileyicidir ki onu gören herkes hayranlık içinde kalır. Oğuz Kağan, kızı görünce aklı başından gider ve ona büyük bir sevgiyle bağlanır. Daha sonra Oğuz Kağan, bu kızla evlenir.³⁴¹ Bu evlilik, Türk toplumunun geleneksel değerlerinde namuslu ve erdemli bir hayatın simgesidir. Oğuz Kağan'ın bu şekilde evlenmesi yani, sevdiği kadına evlenmeden el sürmemesi, ahlaki değerlerin korunmasına, toplumsal düzenin sağlanmasına ve namusun önemli bir unsur olarak yüceltilmesine işaret eder.

Türk kültüründe namus, insanın onurunu ve ahlaki bütünlüğünü korumada en yüce değerlerden biri olarak kabul edilmiştir. "*Aç da olsan, tok da olsan, şerefine sahip ol*"³⁴² atasözü, maddi koşullardan bağımsız olarak kişinin namusunu her zaman muhafaza etmesi gerektiğini vurgular. Türk töresi, bireyin onurunu, dürüstlüğünü ve sadakatini hayatının merkezine koymasını öğütlemiştir. "*At kamçıdan korkar, er namustan korkar*"³⁴³ sözüyle, namuslu bir insanın en büyük korkusunun onuruna zarar gelmesi

³³⁹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, 219-220.

³⁴⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 117.

³⁴¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 117-118.

³⁴² Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Atasözleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 21.

³⁴³ Tavkul, *Karaçay-Malkar Atasözleri*, 56.

olduğu ifade edilir. Hatta "*canını feda edersen et, namusunu feda etme*"³⁴⁴ ifadesi, Türkler için namusun hayattan bile daha değerli olduğunu açıkça gösterir. "*Namusa, paha biçilmez*"³⁴⁵ olarak tanımlanmış; bu uğurda yaşamdan vazgeçmek dahi erdem olarak görülmüş ve "*namussuz yaşamaktan, namuslu ölmek iyidir*"³⁴⁶ sözüyle onurlu bir ölüm, onursuz bir hayattan üstün tutulmuştur. Bu atasözleri, Türk toplumunda namusun ne kadar derin bir anlam taşıdığını ve yaşamın en önemli prensiplerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Ahmet Yesevi'nin öğretilerinde namus kavramı, eski Türk töresiyle önemli ölçüde örtüşmektedir. Eski Türk toplumunda namus, bireyin topluma ve kendisine karşı sorumluluklarını yerine getirmesi, onurunu ve ahlaki bütünlüğünü koruması olarak kabul edilirdi. Türk töresi, namusun korunmasını sadece bireyin davranışlarıyla değil, aynı zamanda içsel ahlaki duruşuyla da ilişkilendirmiştir. Ahmet Yesevi de benzer şekilde namuslu olmayı, kişinin sadece dışsal davranışlarıyla değil, aynı zamanda içsel ahlaki gelişimiyle de bağlantılı bir değer olarak ele almıştır. Yesevi'nin utanma, edep ve pişmanlık üzerine söyledikleri, eski Türk töresindeki namus anlayışının bir devamı niteliğindedir. Yesevi, bireyin kötülüklerden sakınması, erdemli bir yaşam sürmesi ve toplumsal düzenin korunması için namusun ne denli önemli olduğunu vurgularken, Türk töresinin kadim ilkelerine dayanmaktadır. Bu bağlamda Ahmet Yesevi'nin namus anlayışı, Türklerin İslamiyet öncesi törelerinden esinlenen, derin bir ahlaki bilinci yansıtmaktadır. Hem Yesevi'nin hem de eski Türklerin namus anlayışı, toplumun onurlu ve erdemli bireylerden oluşmasının temelini oluşturmuş ve bu değer, Türk medeniyetinin sürekliliğinde önemli bir rol oynamıştır.

³⁴⁴ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 625.

³⁴⁵ Ragıp Soysal, *Türk Atasözleri*, Aynur Matbaası, Ankara 1971, 326.

³⁴⁶ Yatağan, *Özbek Halk Atasözleri*, 627.

SONUÇ

Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışı, İslam'ın öğretilerini Türk töresinin kadim değerleriyle harmanlayan bir yapı sergiler. Yesevi'nin öğretileri, İslam öncesi Türk toplumlarında var olan ahlaki ve toplumsal düzenin, İslamiyet ile birlikte yeni bir anlam kazanarak sürdüğünü gösterir. Bu bağlamda, Yesevi'nin ahlak felsefesi Türklerin İslam'ı kabülünden önce sahip oldukları töre ile büyük bir paralellik gösterir ve onun öğretileri, bu törenin devamı niteliğindedir.

Eski Türk töresi, toplumun düzenini sağlamak ve adaletin korunmasını temin etmek için oluşturulmuş kurallardan meydana gelmekteydi. Bu kurallar, bireylerin dürüst, erdemli ve adil bir yaşam sürmesini teşvik ederdi. Ahmet Yesevi'nin de eserlerinde sıkça vurguladığı doğruluk, dürüstlük, cömertlik ve adalet gibi ahlaki değerler, Türk töresinin temel yapı taşları olarak karşımıza çıkar. Yesevi'nin, "*garip, fakir, yetimleri her kim sorar, Razi olur o kulundan Allah*" ifadesi, onun Türk töresinde de mevcut olan yardımlaşma ve dayanışma kavramlarına ne kadar önem verdiğini ortaya koyar.

Yesevi, toplumun temelini oluşturan aile birliğine ve namusa da büyük bir vurgu yapmıştır. Eski Türk töresinde namus, yalnızca cinsellikle sınırlı olmayan, kişinin onurunu, şerefini ve ahlaki bütünlüğünü kapsayan geniş bir kavramdır. Yesevi'nin ahlak anlayışında da namus, bireyin kendisine ve topluma karşı sorumluluğunu ifade eder ve insanın manevi gelişiminde kilit bir rol oynar. Türk töresinde "*canını feda et ama namusunu etme*" gibi atasözleri, toplumun namusu ne kadar yüce bir değer olarak gördüğünü kanıtlar. Yesevi de bu anlayışı devam ettirerek, bireylerin toplumsal sorumluluklarına sadık kalmalarını, onurlu ve namuslu bir hayat sürmelerini öğütlemiştir.

Ahmet Yesevi'nin, Türk töresinin devamı olan ahlak anlayışı, bireyin topluma karşı görevlerini yerine getirmesini ve toplumsal düzenin korunmasını merkeze alır. Eski Türklerde olduğu gibi, Yesevi'de de adalet ve dürüstlük, bir toplumun ayakta kalabilmesi için en temel unsurlar arasında sayılmıştır. Eski Türk kağanları, toplumlarını töreye uygun şekilde adaletle yönetirken, Yesevi de halkına ahlaki bir yol gösterici olarak aynı doğrultuda yaşamalarını tavsiye etmiştir. Bu durum, Yesevi'nin ahlak anlayışının, Türk töresinden ne denli etkilendiğini ve bu törenin bir devamı niteliğinde olduğunu açıkça gösterir.

Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin ahlak anlayışı, İslam'ın öğretileriyle harmanlanmış, ancak kökleri derinlere uzanan Türk töresinin bir devamıdır. Yesevi, Türklerin kadim ahlaki değerlerini İslami kavramlarla yeniden yoğurmuş ve bu sayede Türk toplumunda ahlaki bilincin daha da pekişmesine katkıda bulunmuştur. Onun dürüstlük, adalet, cömertlik ve namus gibi kavramlara verdiği önem, Türk töresinin İslam öncesi dönemde olduğu gibi İslam sonrası dönemde de varlığını sürdürdüğünü kanıtlar niteliktedir. Ahmet Yesevi'nin öğretileri, Türk ahlak anlayışının evrensel değerlere ulaşmasında önemli bir köprü olmuş ve Türk toplumunun manevi gelişimine yön vermiştir. Bu bağlamda, Yesevi'nin ahlak anlayışı, Türk töresinin İslami dönemdeki güçlü bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, Oğuzcan, “Göçebe Kültürünün Türk Demonolojisine Etkisi”, *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (6), 2021, 214-230.
- Acaroğlu, Türker, *Dünya Atasözleri*, Kaya Yayınları, İstanbul 1989.
- Acaroğlu, Türker, *Türk Atasözleri* (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Ahmet Yesevi, (Haz.: Emek Üşenmez), *Divan-ı Hikmet*, Akademik Kitaplar Yayınları, İstanbul 2016.
- Ahmet Yesevi, *Açıklamalı Muhtasar Divan-ı Hikmet*, (Haz.: Ahmet Eğilmez -Uğur Gürsu), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2016.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlılığın Hududları” *Tarih Dergisi*, s. 71, 2020, 29-50.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi (3. Baskı), İstanbul 1994.
- Akarsu, Bedia, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.
- Akdoğan, Ali, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8 (18), 2004, 179-194.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1988.
- Aktan, Coşkun Can, “Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 2009, 38-59.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa* (2. Baskı), (Çev.: Mürsel Öztürk) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- Ark, Ümmühan, “Hukuk-Ahlak İlişkisi Bakımından Divan-ı Hikmet”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 2016, 256-268.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk* (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

- Arslan, Zühtü, “Postmodern Söylem ve İnsan Hakları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56 (1), 2001, 1-22.
- Aslan, Esra, *Töre Cinayetleri: Diyarbakır’da Göç Sonrası Töre* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi S. B. E., Diyarbakır 2007.
- Aslan, Ömer, “Hoşgörü ve Tolerans kavramlarına Etimolojik Açından Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 2001, 357-380.
- Avcı, Emine Karasu, “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Vatanseverlik Değerinin Kazandırılmasına Yönelik Görüşleri”, *İlköğretim Online Dergisi*, 16 (4), 2017, 1558-1574.
- Ayaz, Salih, *Eski Türk Yazıtlarında Töre ve Örfi Hukuk* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi S. B. E., Nevşehir 2021.
- Aydın, Mehmet Zeki, “Ailede Ahlak Eğitimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2003, 125-158.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- Başer, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayınevi, İstanbul 2011.
- Bayırlı, Hakan, *Hayat Bilgisi Dersi Bağlamında Değerler Eğitimi: Aile Birliğine Önem Verme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi E. B. E., Sakarya 2018.
- Baykara, Tuncer, “Göktürk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 38 (1990), 1994, 17-29.
- Baykara, Tuncer, *Türk Adının Anlamı* (1. Baskı), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Baykara, Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.
- Baykara, Tuncer, *Türk Kültürü* (2. Baskı), İq Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
- Baykara, Tuncer, *Türkler ve Şehirleri I*, Post Yayınları, İstanbul 2023.
- Caferoğlu, Ahmet, “Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s. 19, 1971, 43-50.

- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’an-ı Kerim’in Öngördüğü Adalet Esasları”, *Diyanet İlmi Dergi*, 29 (2), 1993, 17-30.
- Cevizci, Ahmet, *Etiğe Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002.
- Cevizci, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (10. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Çalık, Erdoğan Serdar, *Türk Ahlak Felsefesi (Kutadgu Bilig, Atabetü’l Hakayık, Divanü Lugati’t Türk) İncelemeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023.
- Çanak, Ömer, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S. B. E., İstanbul 2019.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, (1. Kitap), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Deguignes, Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, (Çev.: Selahattin Alpay), Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1976.
- Demirtaş, Ahmet, “Kutadgu Bilig’deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açıdan Bir Yaklaşım Denemesi”, *Türklük Bilimi Araştırması Dergisi*, s. 15, 2004, 161-174.
- Dokur, İbrahim Doğukan, *Bozkır Orduları Savaş ve Kuşatma Stratejileri*, Karakum Yayınevi, Ankara 2018.
- Edip Ahmet Yükeki, *Atabet’ül-Hakayık*, (Çev.: Barış Karaz), Salon Yayınları, İstanbul 2015.
- Efe, Kürşat, “Atasözlerinde Töre”, *International Journal of Language Academy*, 5 (21), 2019, 348-375.
- Elmalı, Osman, *Bertrand Russell’da Ahlak Felsefesi*, Grius Yayınları, İstanbul 2021.
- Elmalı, Osman, *George Edward Moore’da Etik*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2007.
- Elmalı, Osman, *Ömer Nasuhi Bilmen’de Dini Ahlak*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- Erdem, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Hü – Er Yayınları, Konya 1999.
- Erdem, Hüsamettin, *Ahlak Felsefesi* (5. Baskı), Hü-Er Yayınları, Konya 2009.

- Erdoğan, Hasan Göktürk, *Eski Türklerde Töre: Ortaya Çıkışı, Yayılımı ve Uygulamaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi S. B. E., İzmir 2017.
- Erdoğan, İsmail- Demirpolat, Enver, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2003.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri* (45. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- Erkal, Mehmet Mustafa, *Dinler Tarihi Açısından Töre Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S. B. E., Ankara 2018.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1988.
- Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü* (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 3.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, *Oğuz Kagan*, Erdem Yayınları, İstanbul 2018.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi* (2. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 1997.
- Gömeç, Saadettin, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
- Gömeç, Sadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları* (2. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- Grakov, B. N., *İskitler*, (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Gumilöv, L. N. *Eski Türkler* (4. Baskı), (Çev.: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Gündüz, Tufan, *Oğuz Kağan Destanı* (3. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- Hafize Er Türküresin, “Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi ve Divan-ı Hikmet’te Bulunan Değerler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, s. 99, 2021, 267-284.
- Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.
- Hassanov, Zaur, *Çar İskitler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

- Hatice Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S. B. E., İstanbul 2013.
- İnalcık, Halil- Arı, Bülent – Aslantaş, Selim, *Adalet Kitabı*, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İnan, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler I-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, II/223-228.
- İsmail, Zeyneş- Gümüş, Muhittin, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*, Engin Yayınevi, Ankara 1995.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't Türk* (2. Baskı), (Çev.: Ahmet B. Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Kâtip Çelebi, *Mizanü'l Hak fi İhtiyari'l Hak* (3. Baskı), (Çev.: Süleyman Uludağ- Mustafa Kara), Marifet Yayınları, İstanbul 2001.
- Kenjetay, Dosay, *Hoca Ahmet Yesevi'nin Ahlak Felsefesi*, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara 2003.
- Khazanov, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev.: Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015.
- Kızılkurt, Ahmet *Platon ve Farabi'de Bireysel ve Toplumsal Ahlâk Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Iğdır Üniversitesi L. E. E., Iğdır 2021.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (3. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- Musaoğlu, Mehman- Gümüş, Muhittin, *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri*, Engin Yayınevi, Ankara 1995.
- Nar, Mehmet Şükrü, “Kültürel Hukuk: Geleneksel Kontrol Mekanizmaları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, s. 108, 2013, 273-290.
- Nur, Rıza, *Uğuz Kağan Destanı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022.

- Orkun, Hüseyin Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.
- Oy, Aydın, “Dede Korkutta Atasözleri II”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 61, 1956, 267-272.
- Ögel, Bahaeddin *Türk Mitolojisi I-II* (5. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, I/269-270.
- Ögel, Bahaeddin, *Sino Türccica*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, I/1.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (3. Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.
- Özden, H. Ömer- Elmalı, *Osman Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Özgün, Pınar, *Hazarlar Kayıp Kavim*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013.
- Özlem, Doğan, *Etik-Ahlak Felsefesi*, Notos Kitap Yayınları, İstanbul 2010.
- Öztopçu, Kurtuluş, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, (Haz.: Zeynep Engin), Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Öztürk, Rıdvan- Uyanık, *Osman Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2006.
- Pamir, Aybars, “Eski Orta -Asya Türk Kamu Hukuku'nda Kağanların Nitelik ve Vasıfları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71 (3), 2022, 1367-1395.
- Pamir, Aybars, “Orta – Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58 (2), 2009, 359-375.
- Pınarbaşı, Sakin, “Hoca Ahmet Yesevi’nin Divan-ı Hikmet’inde İnsan ve Hoşgörü”, *Scientific Journal of Faculty of Theology*, 16 (17), 2012, 43-54.
- Pınarbaşı, Yavuz Selim, *7 Töre*, Ergenekon Yayınları, İstanbul 2019.

- Pieper, Annemarie, *Etige Giriş*, (2. Basım), (Çev.: Veysel Atayman, Gönül Sezer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012.
- Radloff, Wilhelm, *Sibirya'dan (I-IV)*, (Çev.: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956, II/426.
- Radloff, Wilhelm, *Sibirya'dan Seçmeler* (2. Baskı), (Çev.: Ahmet Temir), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, (Çev.: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2015.
- Saltuklu, Zübeyir, "Türklerde Töre", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (4), 2019, 61-66.
- Saltuklu, Zübeyir, "Türklerin Devlet Anlayışı", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (4), 2019, 1-12.
- Soysal, Ragıp, *Türk Atasözleri*, Aynur Matbaası, Ankara 1971.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar* (5. Baskı), Türk dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Şavk, Ülkü Çelik, *Kırgız Atasözleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981.
- Tanyu, Hikmet, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I-II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, I/84.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978.
- Tasioulas, John, "Human Dignity And The Foundations Of Human Rights", *SSRN*, 2557649, 2013, 1-22.
- Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Atasözleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Tekin, Talat, *İrk Bitig Eski Uyurca Fal Kitabı*, (Haz.: Emine Yılmaz -Nurettin Demir), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

- Thomsen, Wilhelm, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (Çev.: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Toğan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Topçu, Nurettin, *Ahlak* (6. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- Tümer, Günay, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 312.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlak*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1946.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1969.
- Ülküsal, Müstecip, *Dobrucadaki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1970.
- Yatağan, Murat, *Özbek Halk Atasözleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010
- Yıldırım, Ercüment, "Türklerdeki Kut Anlayışı ile Mezopotamya'daki Kralın Kutsallığı İnancının Karşılaştırılması." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 70, 2021, 325-342.
- Yılmaz, Anıl- Telci, Cahit “Türk Kültürü Terminolojisinde Göç Kavramı”, *Modern Türk- lük Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 2010, 14-33.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (2. Baskı), (Çev.: Reşit Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- Yusupov, Keneş, *Manas Destanı*, (Çev.: Fikret Türkmen-Alimcan İnayet), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- Ziya Gökalp, “Türkçülüğün Esasları”, (Ed. Gökhan Tunç), *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 2019, 40.
- Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, (Haz.: Yalçın Toker), Toker Yayınları, İstanbul 1989.

Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekamülü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.

Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Selman ERKAYA
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	27.12.2024